

HAVEBRUG I RIBE INDTIL CA. 1800

Af Johan Lange

I årene 1970-78 er det lykkedes for Ribe-arkæologerne at finde stedet hvor det ældste Ribe må have ligget – et andet sted end man ventede at finde det. Fra historiske beretninger bl.a. om Ansgars virksomhed ved vi at Ribe eksisterede som by allerede i 800-tallet. Men alle eftersøgninger i det middelalderlige Ribes undergrund omkring domkirken og i den øvrige indre by var forgæves; sporene gik ikke længere tilbage end til 1100-tallet. Først da man ret tilfældigt kom ned i ældre lag i området nord for Nibs Å, afsløredes det at vikingetidens Ribe, der lå i Saltgade/Tvedgade/Nikolaigade-området, har været en driftig by med alsidig håndværksmæssig og handelsmæssig virksomhed, i hvert fald fra 700-tallet, og at den lå ca. 4-500 m NØ for det middelalderlige centrum, der stadig er byens midte. De talrige fund er under bearbejdelse, og artikler og bøger er allerede i 1973 begyndt at myldre frem, blandt dem må særlig fremhæves en lækker lille i 1978 udkommet ting, en bibliofil godte, der på populær og meget klar måde i tekst og billeder, deriblandt en række helt fremragende flyvebilleder, gør rede for Ribes historie gennem de godt 1250 år den har strakt sig over. Bogen er forfattet af undersøgelseens leder, indtil 1/7-80 antikvar i Ribe Mogens Bencard og hedder Ribe i tusind år^{x)}.

Vikingetiden

Med den store interesse der samler sig om fundene og den store opmærksomhed, opdagelsen af en vikingetidsby naturligt har skabt, falder det nærliggende i vor kreds at spørge om fundene har bragt nyt frem om et muligt havebrug i vikingetidens Danmark. Har man foruden tydelige spor af livsnødvendige og mere luksusprægede håndværk som f.eks. perlemagerens og kammagerens også fundet beviser på at man drev havebrug, at man ikke blot spiste brød, grød og kød, men også dyrkede og ernærede sig af ærter, hestebønner m.m., som vi ved fandtes i landet allerede i bronzealderen.

Nej, beviser er det endnu meget småt med; det vrimler ikke ligefrem med gamle haveplante frø i jorden. Det som slæmmeanalyserne har bragt for en dag er fortrinsvis ukrudtsfrø, ligesom der er fundet

^{x)} Mogens Bencard har i høj grad inspireret mig til følgende arbejde.

skaller af hasselnød og et par knopskæl af elm; men ganske enkelte kulturplanter er der dog fundet; det skal vi straks vende tilbage til. Men spørgsmålet er foreløbig om vi ad anden vej kan finde frem til et resultat, f.eks. om vi kan slutte os til forekomsten af nogle af de planter der må have udgjort en del af de ældste beboeres hverdag i datidens Danmark og følgelig også Ribe, foruden det der må være selvfølgeligt og/eller som kommer ind under begrebet landbrugsplanter.

Ja, med lidt god vilje kan vi, og her kommer plantenavnene, også til helt andre planter os til hjælp. Vi vil prøve at ræsonnere ud fra et udvalg af virkelig gamle navne på dels de vilde, naturligt forekommende dels de vilde, men indplantede planter, som inden for historisk tid er blevet påvist i Ribe og nærmeste omegn, og som derfor sandsynligvis også fandtes der i oldtiden, og hvis navne ikke kan være indlånt. Vi stiller navnene op i 1) en række af enleddede navne og 2) en række af toleddede navne: 1. Birk, røn, fyr, ask, el, elm, løn, æble, bøg, eg, nælde, hassel, løg, tjørn, arve, bregne, lyng, siv, klinte, navr, munke, svamp, snerre. 2. Hanekam, hestehov, gøgeurt, avnbøg, vrietorn, fuglegræs, kabbeleje, solbær, skarntyde. I gruppe 1 er navnene stort set ordnet efter alder; de tre første har hver for sig fælles rod med (lignende) navne på en række indoeuropæiske sprog og er altså dannet inden disse begyndte at spalte sig ud for ca. 5000 år siden. De sidste (klinte, navr, munke, svamp, snerre) har vi fælles med svensk, men ikke med fjernere sprog, de er derfor dannet (kort) før svensk og dansk begyndte at blive to forskellige sprog for ca. 1000 år siden. I gruppe 2 er samlet en række yngre navne hvoraf de ældste dog er lidt ældre end de yngste enleddede. De er yngre af samme grund som lige ovenfor antydte. Om de to førstnævnte navne i gruppe 2 kan vi således formode at de er opstået midt i eller i begyndelsen af sagntiden, idet de forekommer i Hamlet-sagnet (fra ca. 4-600 e.Kr.) der er nedskrevet af Saxo på latin, mens de øvrige muligvis er lige så gamle, snarere dog yngre, nemlig formodentlig fra et eller andet tidspunkt mellem 600 og 1200. De to første navnes autentiske form kan vi ikke vide noget om, da de i kilden kun forekommer i oversat (latinsk) form; og hvilke planter det drejer sig om er til dels forbundet med usikkerhed, dog temmelig sikkert troldurt (*Pedicularis*) og kabbeleje (*Caltha*). Hos Saxo hedder de henholdsvis *crista galli* og *ungula jumentis*^x).

^x) Det er i hvert fald ikke som anført hos Blatt sp. 202 *Celosia argentea 'Cristata'*, som er en moderne kulturplante med monstrøse blomsterstande; stamformen er fra Ostindien; og hestehov kan heller ikke være (rød) hestehov (tordenskræppe) så lidt som de andre *Petasites*-arter; rød hestehov er sandsynligvis indført af munkene, og de andre er for sjældne og ukendte til at kunne komme på tale. Se i øvrigt Ordb. over Danm. Plantenavne II 432 og I 249. Den tredje Hamlet-plante er helt sikkert tagrør, *Phragmites communis*; men navnets form i Saxos latinske oversættelse giver os ingen klar fornemmelse af hvordan navnet har lydt på dansk, muligvis "tag", men *laquear tecti* betyder ordret 'tagflade', 'loftflade', 'loftfelt' eller lignende; og det tyder på at navnet har været toleddet ligesom de to andre, og så går tag ikke an; på den anden side lyder 'tagflade' ikke som et ægte plantenavn, og 'tagrør' er vist for fri en oversættelse.

Men nu kommer vi, efter at have konstateret at vore ældste plantenavne (som er nogle af vore gamle arveord) er enleddede navne, til det punkt hvor vi ud fra navnetyperne, henholdsvis ældre enleddede og yngre toleddede kan slutte os til visse planters forekomst i Danmark (Norden) i oldtiden, idet vi med temmelig stor ret kan slutte at alle enleddede navne, bortset fra indlånte ord, er gamle og knyttet til gamle "danske" planter, d.v.s. dels vildtvoksende dels i hedensk tid indførte udenlandske planter der for længst har fået et dansk navn, som f.eks. vore kornartnavne hvede, byg, havre, rug. Både i vore ældste skriftlige kilder og senere træffer vi plantenavnene dodder, karse, roe, hør, lin, ært, bønne og bulme; fra senere kilder har vi vajd, der i den ægte danske form lyder vede; og da der næppe er tale om låneord, så må vi regne med at vi har haft både planterne og deres navne i det dansk- eller rettere østnordisk-talende område et godt stykke tid før kristendommens indførelse i Danmark. Til bulme skal knyttes den bemærkning at dette er den oprindelige form for navnet til *Hyoscyamus*, idet bulmeurt først dukker op senere i kilderne, formentlig opstået under påvirkning af navne til en række lægemidler, specielt droger, der alle ender på urt.

Gennem ovenstående teoretiske ræsonnement er vi således kommet til det resultat at en række haveplanter dyrkedes i Danmark længe før munketiden; hvorledes forholder det sig rent faktisk?

Fra det berømte vikingetidsfund ved Oseberg i Norge ikke langt fra Oslo ved vi at man i det mindste i Norge kendte havekarse (*Lepidium sativum*) og hør (*Linum usitatissimum*, lin), den første en kendt grønsag, også fra den tidlige middelalder herhjemme, den anden en oljeplante også kendt fra dansk jernalder, ligesom dodder (*Camelina sativa*), der kendes fra dansk bronzealder samt fra 1200-tallet på Bornholm (Helbæk s. 9 f.) foruden en række svenske lokaliteter bl.a. Gotland fra 2-300-tallet (Hjelmqvist s. 147). Oljeholdige frø har sikkert spillet en rolle i datidens ernæring, jvf. jernalder-moseligenes maveindhold af diverse oljeholdige ukrudtsfrø. Netop et par oljeleverende (kultur)planter er fundet i Ribes vikingetid, nemlig agerkål (*Brassica campestris*) og gul sennep (*Sinapis alba*) (Hans Arne Jensen, upubliceret). Begge navnene kål og sennep er imidlertid låneord. Fra Oseberg kendes også vajd (*Isatis tinctoria*) (Holmboe s. 35 ff.) ligesom fra endnu ældre tid (ca. 400 f.Kr.) i Ginderup i Thy (Jessen s. 269); planten har fra meget gammel tid været dyrket til farvning og blev dyrket i Jylland i romersk jernalder (Hatt s. 11).

Yderligere må vi gå ud fra at man har kendt både ærter, hestebønner, havekål og løg; de to første har man som antydning ovenfor spor af i bronzealder-lertøj, ært er desuden fundet i Skåne i tiden lige før vikingetidens afslutning (Hjelmqvist s. 151) og har i det hele taget spillet en meget stor rolle; og dem alle fire har man bestemmelser om i en række (senere) nordiske middelalderlove, især

norske; det drejer sig om straffebestemmelser for indbrud i køkkenhaver, rummende de fire nævnte køkkenurter eller blot nogle af dem.

Meget overraskende, man fristes til at bruge endnu stærkere udtryk, er det at der på det allersidste er fundet to frø af bulmeurt i Ribe i 7-800-tals-lagene (upubliceret). Nok kendtes planten i forvejen fra senere dansk vikingetid (Fyrkat ca. år 950), men under omstændigheder der ikke helt udelukkede import (Roesdahl og Nordquist s. 30). Nu tyder meget på at man har dyrket den i Ribe; og samtidig har vi beviset på at ovenanførte metode til påvisning af planters tilstedeværelse baseret på navnestudier er brugbar.

Havekål (*Brassica oleracea*) vokser vildt bl.a. i kystegne ved Den engelske Kanal og den må næsten naturnødvendigt have været dyrket i form af en primitiv bladkål (med ret jævne, ikke krusede blade) i vikingetid og meget tidlig middelalder; beviset foreligger dog ikke før i 1100-tallet (Abbed Vilhelm på Sjælland). Men når en plante som gul sennep kan efterlade spor i jorden i Ribe fra ca. 800, så kunne man vel også håbe på at finde et frø af havekål og andre køkkenurter. Vi må dog nok se i øjnene at chancerne for at finde spor af egentlige haveplanter er meget små, idet så godt som alle haveplante-frø er uholdbare under forhold hvor talrige arter af ukrudtsplanters frø kan bevares gennem århundreder, nemlig i muldjord der hverken er for våd eller for tør.

I Ribe har der næppe været muld omkring nybyggerhusene på den tid og op igennem de første århundreder. Omegnen udgjordes i vid udstrækning og på alle sider af byen af marsk og lave, periodevis oversvømmede enge; selve Ribe både det ældste og det middelalderlige var derimod anlagt på sandbanker, sikkert helt mage til dem der stadig kan ses i Tange lidt øst for byen og for 90-100 år siden ved Bjerrum-gårdene lige vest for byen, og til at begynde med har bankerne været lyngklædte. I selve engstrøgene var der naturligvis for vådt til at bygge huse; men bankerne ^{x)}, som udgøres af indsander, en slags klitter, var

^{x)} En nærliggende nytolkning af ordet Ribe går ud på at det er den (de) i begyndelsen og på lang afstand iøjnefaldende banke(r) der har fremkaldt navnet; lokalt udtales navnet som bekendt rive eller riif, og et ord som i norsk dialekt lyder rive betyder 'bjergryg' eller 'høj vold'; et i engelsk fra nordisk dialekt indlånt ord reef betyder 'klipperev', og et formodentlig nær beslægtet dansk ord rev er velkendt i betydningen 'smal lang hævning i havbunden', 'sandrev', 'stenrev' o.s.v.; en teoretisk betydning af Ribe er derfor 'sandryg mellem sumpe', en betydning der er noteret for et mnty. ord tange, jvf. flg. Den langstrakte lave banke der strækker sig fra Tange Gård helt ind til åen har udgjort en sandryg og har lignet et rev, dukket op af alt det (til tider) omgivende vand, og præcis det samme kan siges om området ved Tange. Af tidligere tydninger af navnet Ribe kan nævnes: af latin ripa '(strand)bred', her vel 'åbred', eller (mere kuriøst end seriøst) efter et hyppigt brugt redskab i ribemarsken, en rive, f.eks. til høhøst. Bedst er formentlig tydningen i Nudansk Ordbog: beslægtet med (eller samme ord som) norsk og svensk dialekt ripa, 'stribet', 'strimmel'. Hvis der hermed kan forstås 'strimmel hævet jord', hvilket ikke bemærkes i ordbogen, er forklaringen hjemme. Se iøvrigt Lange 1979 s. 27-28.

ideelle til at anlægge en (lille) by på. Betingelserne for at frø, særlig uholdbare haveplantefrø, bevares gennem tusind år eller mere er imidlertid små i en sådan jord; i de enorme kulturlag, der blev ophobet op igennem hele middelalderen og senere, er betingelserne for bevaring af frø af en bestemt type derimod bedre.

Middelalderen

Begejstringen over at have fundet det ældste Ribe er nok forklaringen på at særlig mange prøver fra 700-800-tals jordlagene er blevet undersøgt. Dog er der også gjort lidt ud af middelalderbyens efterladenskaber i de meget tykke affaldslag. Vi må imidlertid gøre os klart at der skal dels et stort arbejde dels noget held til at finde en klump jord der har bevaret noget af det frø der ellers selv i muldjord let går til grunde. Det er foreløbig kun små rumfang jord der er blevet slæmmet og undersøgt for frø; der er dog fra ca. 1200 fundet et frø af æble, sikkert en kulturæble. Man har altså sikkert dyrket æbletræer i Ribe dengang, hvad man da også kan slutte sig til ud fra andre facts.

Det er dog foreløbig ikke ad den vej man kan påvise havebrug i Ribe i den første del af middelalderen, i hvert fald ikke i større stil. Men er der ikke andre metoder ved hjælp af hvilke man kan slutte at der må have været haver i Ribe allerede da domkirken blev bygget omkring år 1100? Når det vides at der på Karl den Stores tid, altså i 800-tallet i Tyskland og det øvrige Mellem-Europa var haver ved både slotte og klostre og vi oven i købet ved ret nøje hvad de dyrkede dér, er det så ikke rimeligt at gå ud fra at man i Ribes klostertid ca. 3-400 år efter Karl den Store havde fået haver i Danmark f.eks. i Ribe?

Jo, der er for det første i begrænset udstrækning mulighed for ved hjælp af reliktpantestudier at konstatere at der tidligere har været dyrket køkkenurter, lægeplanter og/eller krydderurter på et område hvor de pågældende planter ikke mere dyrkes og ikke kan have været dyrket i århundreder; men en nogenlunde sikker datering får man i reglen kun hvor udgravningsprofiler med sikkert daterbare lag kan blive stående så længe at evt. tilstedeværende reliktpantefrø i væggen kan spire frem. Oftest må man ved fundet af reliktpanter nøjes med at slå fast at der tidligere, antagelig i middelalderen har været dyrket det og det. Af sådanne "gamle" planter er der i Ribe fundet tvebo galdebær (*Bryonia dioeca*), slangerod (*Aristolochia clematitis*), kalmus (*Acorus calamus*), bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), fingerbøl (*Digitalis purpurea*), svaleurt (*Chelidonium*), martsviol (*Viola odorata*), aftenstjerne (*Hesperis matronalis*); og muligvis skal hundepersille (*Aethusa cynapium*), filthåret kongelys (*Verbascum thapsus*) og hyld (*Sambucus nigra*) henregnes hertil. De er alle tre set år efter år og er også fremspiret af et par jordprøver fra arkæologiske udgravninger (Ødum s. 164). Bortset

fra sumpplanten kalmus er reliktplanterne fortrinsvis fundet i Skt. Laurentiigade hvor først korsbrødrene senere Korsbrødregårds skiftende ejere havde have. Tvebo galdebær er fundet og står konstant i kolonihaverne syd og nord for slotsbanken, ligesom bulmeurt er dukket op i perioder ved udgravning på slotsbanken.

Man kan også (for det andet) rent logisk slutte sig til meget. Vi ved således temmelig nøje hvornår Riberhus blev bygget, og vi ved også nogenlunde hvornår klostrene dukkede op; og det er givet at der er blevet anlagt haver både omkring slottets voldgrave og omkring klostrene; måske var der oven i købet havebede inde imellem slottets bygninger. Dette synes at fremgå af udenlandske billeder af lignende forsvarsmæssigt byggede borge. Det er dog først i 1400-tallet og særlig i 1500-tallet vi i breve og dokumenter kan se at der til slottet hørte både frugthave og køkkenhave; de kaldtes henholdsvis abildgård, humlegård og kålgård. Og de har ligget både syd og øst for slottets voldgrave, mod nord først efter 1488. Abildgården lå dog et stykke fra voldgraven, nærmest mellem Skovgade og den nuværende stiftprovstegård i Albert Skeels Gade. Fjenden skulle ikke have lejlighed til at skjule sig imellem træer lige i nærheden af voldgraven. Og da kong Hans i 1488 mageskifter et areal nær voldgravens sydøstside bort til Helligåndsgården, er det på den betingelse at der ikke bygges noget hus, der kan skjule en eventuel fjende, på arealet. Det er derfor usandsynligt at Helligåndsgårdens bygninger har ligget i Vestergade-kvarteret nord for den nuværende bispegård, som det anføres hos Terpager s. 512 og hos Galthen s. 59, og som man mente i Ribe indtil 1976; det areal var alt for tæt på slottet til at der kunne tillades noget som helst byggeri her. Yderligere må anføres at Helligåndsgårdens bygninger incl. kirken må have ligget i vestsiden af det tilhørende jordareal. Kancelliskriver Christen Lange købte nemlig i 1560 dette ophævede hospital tilligemed et stykke af dets kirkegård, der i skødet siges at ligge øst for gården selv, strækkende sig ud til Adelgade (Korsbrødregade), et stykke jord som Mourids Podebusk ca. 10 år senere får fingre i og lægger til Korsbrødregård. Helligåndsgården i Ribe må derfor have ligget et sted lige vest for Laurentiigade (i dens oprindelige længde), i hvert fald ikke nordligere end Clemensgade. I kontrakten med Helligåndsgården står der angående det nyerhvervede jordtilliggende at denne skal "haffue nydhe brwghæ ock beholdhe til ewigh tidh en wor ock Kronens iord hoss Rip Hws som kalles Hwsæ Kalgord liggende Nordhen wiidh then Helig Ands Kirki ock saa nedh til watenth Østhen fra gadhen eller Adelfarweyen (d.v.s. Korsbrødregade) ock saa Vesther till watn trinth omkringh, inthet vndtagghed". (Terpager s. 517-18). Med udtrykket "watn trinth omkringh" menes formodentlig voldgraven; den nyerhvervede jord har altså ligget i Vestergade-kvarteret. Kontrakten, der som nævnt i virkeligheden omhandler

et mageskifte, fastslår at kronen til gengæld får dels et hus dels en bred strimmel jord nord for slottet og dets stalde, den senere slotsblegplads, omtrent fra stedet hvor sejlklubben ligger og øst på til Korsbrødregade: en "stor Kalgord ligende nordhen wiidh Rip Hws stoldhe som tilfornæ fornte (d.v.s. førnævnte) Riper Capittel tilhordhe" (Terpager s. 518). Denne "store Kalgordh" + et hus længere sydpå skulle altså gå lige op mod det areal som Helligåndsgården får i bytte. Havde denne ansete institutions oprindelige område incl. bygninger ligget i Vestergade/Slotsgade-området kunne det nok knibe med at få byttehandelen i 1488 til at blive retfærdig, for så havde der simpelthen ikke været jord nok^{x)}.

Også borgerskabet i Ribe var i det mindste i 1400-tallet kommet efter at dyrke haveplanter. Særlig godt belyst er forholdene i Puggårdsgade-området, idet der ud fra jordebogen i Ribe og diverse dokumenter kan sluttes følgende: I vestsiden af gaden mellem Puggård i den sydlige del og Hans Lanckens gård i nord lige over for Tårnborg har der ligget et par ikke helt små abildgårde, vist med en mellemliggende ejendom og formodentlig fra før 1411 og langt frem i tiden (Nielsen s. 23-24). Spredte frugtræer i mange af de små haver bag husene i Puggårdsgade har der ganske sikkert været helt op til nutiden. Fra 1920'erne husker jeg et område med mange pæretræer.

På østsiden af Puggårdsgade har der ifølge andre dokumenter været både kålgårde og abildgårde. Abildgården ved Tårnborg hører vi først om efter reformationen. Men på et område længere mod syd, der hvor amtmandshaven nu har ligget i mange år, ejede byen ifølge dokumenter fra 1458 nogle grunde som dels var lejet ud til have dyrkere dels blev passet for byens regning ("blev varet") som abildgård eller kålgård. Lejen for abildgården var 18 skilling og for kålgården 14 skilling (Nielsen s. 21).

Også betegnelsen humlegård træffer vi nu, nemlig i et dokument fra 1467 "hummelgord" (Thorup, bilag s. 8-9). Det er dominikanermunkene ("predikebrødrene" eller "svartebrødrene") i Ribe, der efterhånden får rådighed over hele Skt. Hansholm (den nuværende gamle kirkegård), stadfæstet ved breve af 1467, 1473, 1474 og 1480 (Christian den Første o.a.). Umiddelbart nordøst for Skt. Hansholm ligger (lå) Kobberrue (Hundegade/Gravsgade-krydset). Her kom de samme munke ved mageskifte 1467 i besiddelse af et jordareal (der indrettedes til humlehave og abildgård) mod at afstå en kålgård nordvest for Nicolai kirke helt ned til åen hvor nu Dagmarbroen ligger (Thorup s. 12 og bilag s. 13; se også Kinch I s. 531). Allerede ca. 1170 var Nicolaiklostret blevet bygget netop her for enden af den nuværende Nikolaigade altså omtrent hvor banegården nu ligger. Dette benediktinerkloster, der kun rummede nonner, lå "extra muros" som

^{x)} Efter at dette er skrevet konstateres det at de to i henholdsvis 1978 og 79 udkomne bøger (se litteraturlisten nr. 3 og 21) går ind for samme anskuelse.

der skrives, d.v.s. uden for byens mure^x); de andre klostre lå nærmest i byens udkant; selv Sortebrødreklostret for enden af den nuværende Sortebrødregade og syd for Kathrinekirke lå dengang i byens udkant lige op ad den vandførende rende (Kannikegrøften) der afgrænsede kurveholmen. Denne lavtliggende, pilebevoksede, senere græs-dækkede holm blev først bebygget først i 1900-tallet. Uden tilknytning til nogen klosterhave men lige øst for Skt. Hans Kirkegård træffer vi betegnelsen kålgård ("kalgardsjordt") i 1305 i et dokument fra Ribe (Arkivregistratur V, I 449). Fra ca. 1450 får vi mange vidnesbyrd om kålgårde rundt omkring i Ribe, i det mindste på nogle af de små jordstykker der af byen lejes ud til liebhavere; i Ribe bys jordebog omtales kålgårde 10 steder nord for åen og 6 steder syd for åen. Nogle af de nordlige haver er anlagt på nedlagte gadearealer. Efter ca. 1400 sker der nemlig en langsom affolkning af nordbyen, visse gader mister deres betydning, og jorden udlejes.

Korsbrødreklostret og Gråbrødreklostret lå vestligt i byen. Deres jord stødte op til slottets haver og til Helligåndsgårdens jord; d.v.s. at der her ude, hvor der nu er villaer, villahaver og fra 1890 indtil 1920 også særdeles mange kolonihaver, lå et stort grønt og sandsynligvis fuldt opdyrket jordareal igennem hele middelalderen, ganske særlig lige op imod reformationen. I det mindste Gråbrødreklostret har haft en abildgård; vi hører om den i 1450'erne (Ribe bys jordebog s. 31 og 60).

Reformationen

Selv om reformationen betød en ophævelse af munkevæsenet og en inddragelse af klostrenes ejendom, bevirkede det ikke en pludselig nedlæggelse af de mange vel dyrkede haver i udkanten af Ribe. Ribe havde jo oplevet en vældig fremgang under middelalderen og flere borgere havde tilkøbt sig jord af klostrene. En hel række små haver bag de nyopførte huse i Klostergade blev anlagt på tidligere klosterjord mod at de ny ejere opførte et plankeværk ind mod klostrets frugthave (Kinch II s. 801). I den østlige ende af Sortebrødreklostrets jord tværs over det nuværende Munketorv havde Peter Jepsen Borger erhvervet sig en god luns af klostrets sikkert velplejede og velgødede jord. Vi hører om salat som en brevskriver ønsker sået i så rigelige mængder at hun kan få nogle af de unge planter til at plante over i sin egen have når hun kommer hjem til Ribe (Kinch II s. 15).

Nonnerne i Nicolaiklostret fik lov til at blive boende helt til 1560'erne, og de har nok holdt haven ned mod åen (bl.a. det nuværende Krügers anlæg) ved lige indtil slottet overtog hele området. Men det er rigtigt at havevæsenet efterhånden kom ind i en rivende tilbagegang. Dog må

^x) Den adskillige gange op igennem tiderne nævnte Løghøj, hvorpå Forsorgscentrets vandtårn ligger nu, har sikkert været en del af klostrets have. Efter at have henligget i græs og vild løg (*Allium oleraceum*) bliver den igen formodentlig midt i 1700-tallet inddraget i et haveanlæg.

der i sidste trediedel af 1500-tallet have været et stort velopdyrket område mellem Præstegade og Korsbrødregade. Adelsmanden Mourids Podebusk krævede nemlig i 1569 jordskyld af haverne her; og året efter kom han selv i besiddelse af både Helligåndsgårdens jord og Korsbrødregård og den hertil hørende jord; og det er sandsynligt at han her anlagde en stor have i renæssance-stil. Det fremgår både af Johannes Mejers kort (dog med nogen tvivl) og af Resens prospekt over Ribe, begge fra midten af 1600-tallet, at der her har været en usædvanlig have. Godt hundrede år senere ses samme have stadig aftegnet som et stort og velholdt renæssanceanlæg; se nedenfor.

Men tilbage til 1500-tallet. 1543 bestemmer Christian III at Sortebrødreklostret skal være hospital; og bygninger, have og abildgård nærmest klostret indgår i omdannelsen; og atter i 1558 betænker Christian III byens nyoprettede hospital med et stykke jord mellem Bispegade og Hundegade, nemlig den tidligere (katolske) bispegårdshave, tæt ved det der langt senere blev Borgerskolens arealer. I 1560 hører vi første gang om haven på Liljebjerget, hvor rådmænd Lave Steffensen dyrker ca. 70 forskellige plantearter (Tholle s. 548). Senere rykker Anders Sørensen Vedel som bekendt ind her. Fra ham har vi vidnesbyrd om at der stadig er højst yndige haver på Skt. Hansholm (Kinch II s. 585); vi ved også at dette til dels skyldes Kaspar Mule der køber noget af holmen af Sortebrødreklostret og indretter løvsal og bygger havehus hvor klostret, senere sognepræsten ved Kathrinekirke før havde foretrukket at dyrke humle. Af små kålgårde hører vi i 1574 om en nord for åen ved Skt. Peders Kirke, hvor ejeren og hans arvinger skal holde et plankeværk ind imod kirkegården ved lige "til evig tid" (Terpager s. 549). Kannik Knudsens enke ejer en kålgård i Puggårdsgade, og en tredje kålgård ejet af Jens Koch skriver dokumenterne også om, men hvor den ligger meddeles ikke. I slottets regnskab for 1581-82 omtales slottets "abild- og humlehave" og en mand der "vogtede og varede den" (Kinch II s. 480); i 1641 var imidlertid en del af den bortlejet til to mænd. På det nuværende Munketorv må i sin tid have været kirkegård hørende til Kathrinekirke, for det meddeles at op til kirken udvides en kirkegård i henholdsvis 1588, 89 og 93. Her har i hvert fald været grønt men næppe dyrket blomster; for skikken at dyrke blomster på gravsteder kom først langt senere.

Om de andre kirkegårde i Ribe hører vi intet i de gamle kilder, undtagen om lindetræerne lige syd for domkirken. Stedet omtales som Lindegården, men der har givet været kirkegård, åbenbart en særlig eftertragtet og dyr afdeling (Terpager s. 327). Vi får også at vide at Hans Tausen irriteredes over de larmende alliker der holdt til i et af træerne og derfor beordrede linden fældet, så fuglene ikke fra lindetræets grene kunne forstyrre hans morgensøvn (Degn s. 146-47). Der er nok ret kort tid efter blevet plantet erstatnings-træer på kirkegården, sådan som der er gamle traditioner for; i 1842

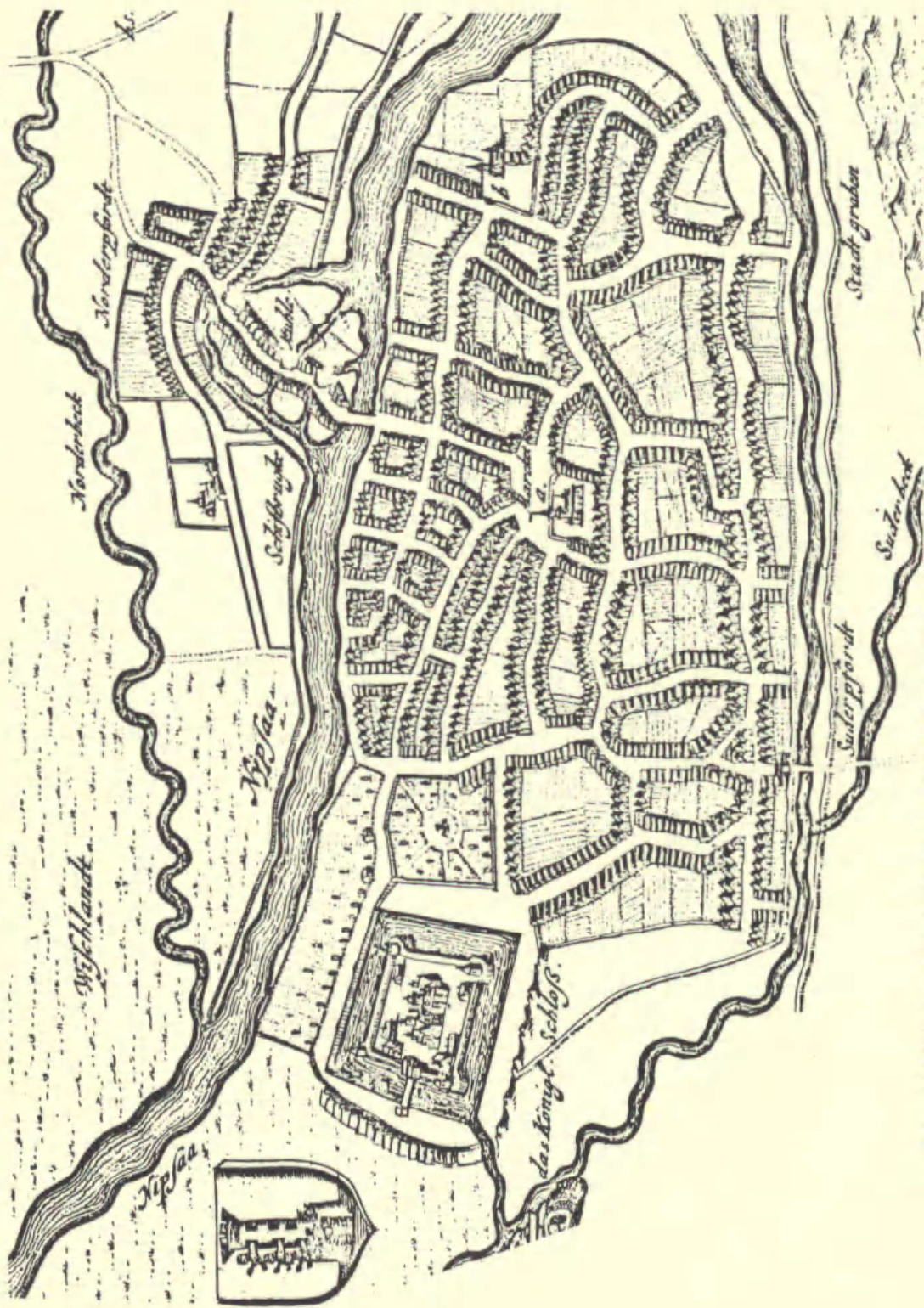
nævnes det således at der står lindetræer på området syd for domkirken. Endnu engang hører vi om haver på Skt. Hansholm, idet den velhavende biskop Jens Dinesen Jersin i 1633 køber en abildhave her (Kinch II s. 437).

Den nyere tid

I 1600-tallet var Ribe udsat for en lang række meget ulykkelige hændelser. Store dele af byen brændte, stormflod satte Ribe under vand flere gange, selv i Domkirken stod vandet til over mandshøjde nogle timer en af gangene; fjenderne hærgede gentagne gange, og i krigens spor fulgte pest og anden sygdom. Mange huse stod tomme, og haverne forfaldt, træer blev fældet for at skaffe brændsel, så der har ikke set godt ud i Ribe i det meste af århundredet.

Også slottet hærgedes; og det må forekomme utænkeligt at slotsadministrationen havde sans for at dyrke prydblommer under de gentagne besættelser. Når man på Johannes Mejers kort fra 1651 ser et nydeligt og velholdt Riberhus og en tilsyneladende velpasset prydhave i nærheden, så må man ud fra et nøgternt ræsonnement tro at der er tale om enten ønsketænkning eller en afbildning af området som det virkelig kan have set ud - engang. De gamle middelalderlige dokumenter nævner kun køkkenhave og frugthave samt humlegård; og på gamle kort angives sådanne nyttehaver som en række parallelle langt rektangulære bede. Mejers afbildning viser en typisk prydhave: en central plads med en stor plante i midten og 8 herfra udstrålende havegange. Men der kan naturligvis i middelalderen og i begyndelsen af 1600-tallet have været prydhave i Vestergade-området. Der berettes som anført intet direkte om det, og i betragtning af de urolige forhold omkring 1650'erne og de kongeliges fravær så godt som altid er det usandsynligt at den afbildede have på Mejers kort er slottets. Dertil kommer at det som prydhave afbildede areal var blevet afhændet til Helligåndsgården i 1488. Som antydning ovenfor er det snarere Korsbrødregårds have der er blevet placeret lige lovlig tæt ved slottets sydøstre voldgrav og i en forkert huskarré. At det forholder sig således fremgår af Resens prospekt kun ca. 20 år efter Mejers kort, nemlig fra ca. 1670, hvor en lignende af flere kvadrater sammenstykket have er placeret meget klart op ad Korsbrødregårds bygninger, mens der overhovedet ingen have er afbildet ved slottet.

I betragtning af de enorme unøjagtigheder der præger Johannes Mejers kortplan (sejlrendens placering, dæmningen (dammene) gennemskåret af en vandstrøm for meget, de utallige "typehuse" o.s.v.) må det sluttes at man har nøjedes med at tegne en have "ud af hovedet" uden forudgående målinger. Bencards af Peter Dragsbo i 1978 tegnede skitse af Ribe omkring 1600 (s. 41), der viser et forfaldent slot, har en indhegnet have lige opad den sydøstlige voldgrav (Vestergades nordvestside), som nok også må tages med forbehold; anbringelsen af en slotshave her synes inspireret af Mejers kort. Hverken Mejer eller

Johannes Mejers plan over Ribe fra 1651, det ældste eksisterende kort, men fuldt af unøjagtigheder. Den alt for nær slottet placerede prydhave må være Korsbrødregårds

Resen bringer noget helt klart og konkret om hvordan den store ansete have har set ud. Vi kan konstatere at der i mange år har været renæssance-anlæg ved Korsbrødregård, selv om den formodentlig i perioder har været forsømt. Og vi kan med en vis usikkerhed anstille følgende betragtninger ud fra den meget senere plan hos Erich Pontoppidan:

Umiddelbart synes haven lige så stor som hele domkirkepladsen, torvet og Bøddelgade medregnet; og efter den indtegnede målestok at dømme har den været 130 x 65 m. Ved at sammenligne havens længde fra øst til vest med afstanden fra Korsbrødregård til "Lavningen" d.v.s. den nu delvis tilgroede grav fra Stampemøllestrømmen til voldgraven, har haverektanglets længste side kun været lidt over 100 m, de korteste sider henholdsvis ca. 60 og 50 m.

Denne store have har, stadig efter Pontoppidans kort at dømme, været en typisk renæssance-have. Kvadraturen er helt dominerende; fordelingen ser ganske vist ikke helt præcis ud, og de ellers helt gennemførte symmetrier savnes også i nogen grad. Men de otte kvarterer, som kendes fra mange andre renæssance-anlæg, findes også her, og hver af disse synes at være strengt symmetriske, de fire af dem med det typiske, korsformet forløbende gangsystem, et femte har tilsyneladende et centralt rektangulært bassin, et sjette er bygget op over radier udgående fra et lille centralt parti, og de to resterende har store ovale pladser med kreneleret afgrænsning og to korte tilledende gange i ovalens længderetning. Man må gå ud fra at der i perioder har været malede lægter som bedafgrænsning eller snarere opklappede jordkanter langs gangene i flere af kvartererne; det centrale parti af det sydøstligste kan derfor have set ud omtrent som titelbladsfiguren i vort årsskrift (HHS' bomærke), forgrunden. Om plantesortimentet meddeles intet i noget dokument, så vidt vides. Der må i analogi med Clausholm-haveplanen fra 1687 (se Danske Herregårdshaver) formodes at have været buegange og lave hække, så det må forudsætte anvendelse af espalier-planter som vinranke, klematis, hvid jasmin, kaprifolie-arter og klatreroser, samt vedbend op ad husmurene; og i hækkene kan have været anvendt de samme som er almindelige i dag. På de ret store centrale pladser har der været baljeplanter fra overvintringshuset, agaver, myrter, laurbærtræer, rosmarin og oranger af forskellig slags.

Alt dette kan kun blive meget løse formodninger. Men at Korsbrødregård havde en blomstring som residens for stiftamtmandene for Ribe Stift fra 1662 og en årrække frem især under greverne Schack er sikkert nok; og når haven så sent som i 1768 afbildes som noget der præger hele byen, så har plantesortimentet næppe været ringe.

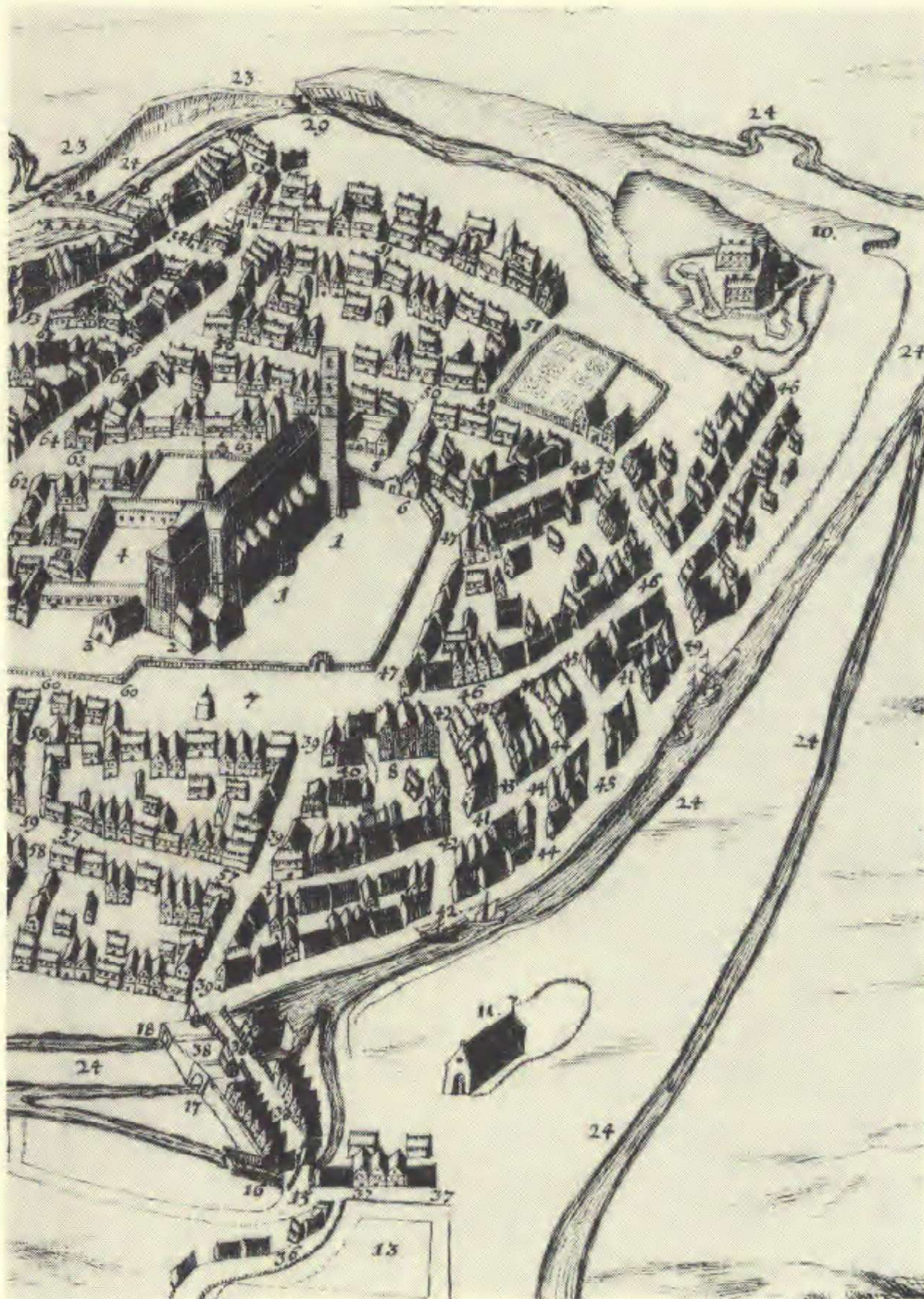
Og arealet må helt op til i dag have været have uden afbrydelse. P. C. Rønners kort fra 1797, som ser tilforladeligt ud, viser syd for Korsbrødregård en ca. 100 m lang have mellem Korsbrødregade og den senere Skt. Laurentiigade; derimod er der ikke antydning af have i Vestergade-området.

Vel havde forholdene specielt i Ribe i 1650'erne været helt uacceptable, men henimod slutningen af 1600-tallet bedredes levemulighederne væsentligt og derfor også vilkårene for have dyrkning. Takket være den lærde Ribe-borger Peder Terpagers beskrivelse (på latin) af Ribe ved vi temmelig meget om plantesortimentet i de bedste af den tids haver i provinsen, specielt Ribe i første trediedel af 1700-tallet.

Det er især domkirkepræsten Søren Seerups have bag Liljebjerget i Skolegade der berømmes for sin rigdom på planter, både frilandsplanter og husplanter i pletter og baljer. Han må have haft et forbløffende godt tag på at overvintre planter under primitive forhold. For noget egentligt drivhus har han næppe haft; men alligevel hører vi om ikke færre end ca. 70 sarte (ikke vinterhårdføre) planter af de i alt i listen ca. 260 anførte incl. auktionsprotokollens navne, deriblandt myrte, citron, appelsintræ, laurbær, granatæble, agave, figenkaktus, rosmarin, vinter-snebolle og cypres. Af hårdføre arter nævnes fra Søren Seerups have især urter, men af træer og buske f.eks. robinie (uægte akacie, *Robinia pseudoacacia*), hestekastanie (*Aesculus hippocastanum*), judastræ (*Cercis siliquastrum*), guldregn (*Laburnum anagyroides*), livstræ (almindelig thuja, *Thuja occidentalis*), almindelig berberis (*Berberis vulgaris*), buksbom (*Buxus sempervirens*), ægte kaprifolie (*Lonicera caprifolium*), ceder (*Cedrus* sp.) sandsynligvis *C. libani*, blærebælg (*Coletea arborescens*), kirsebærkornel (*Cornus mas*), spansk visse (*Genista hispanica*), laurbærkirsebær (*Prunus laurocerasus*), valnød (*Juglans regia*), almindelig liguster (*Ligustrum vulgare*), en række af de gamle roser, musetorn (*Ruscus aculeatus*), hyld (*Sambucus nigra*), surbær (*Aronia arbutifolia*), syren (*Syringa vulgaris*), taks (*Taxus baccata*), vinranke (*Vitis vinifera*) samt den yderst sjældne *Vitis rotundifolia*. Mere om Seerups plantearter nedenfor.

At Søren Seerup har været stolt af sin have fremgår af de inskriptioner (på latin) som han opsatte i haven og hvis ordlyd man kender i tre tilfælde, nemlig dem der gengives hos Terpager: Seerup kalder sin have *hortus cultissimus rarioris herbis et mille rosis*: En særdeles (vel)dyrket have med sjældne urter og tusind roser. Inskriptionerne er ofte udfærdiget i latinske heksametre og nævner jævnligt klassiske guddomme.

Den seerupske have og dens planter var noget der blev talt om, særlig Seerups baljeplanter var beundrede og har nok været smukke og veludviklede, for efter hans død i 1736 kommer rub og stub af planterne på auktion og særlig pottedplanterne bliver solgt til pæne priser. Auktionsprotokollen, der opbevares på landsarkivet i Viborg, nævner både køber og pris for hver enkelt plante. Men det er af og til svært at blive klar over hvad der menes. Mens navnene i Peder Terpagers bog kan være svære at tyde, fordi nomenklaturen dengang var betydelig mere løs og tilfældig end nu, så er auktionsprotokollernes navne dobbelt vanskelige, fordi de ofte er fejlskrevne eller helt misforståede:

Udsnit af prospektet af Ribe i Peder H. Resen: Atlas Danicus 1670'erne. Originalen eksisterer ikke mere som kobberstik, men er i to af Det kgl. Biblioteks fire eksemplarer af værket blevet erstattet af indbyrdes lidt forskellige håndtegninger. Bemærk haven ved Korsbrødregård i Korsbrødregade, der er mærket med tallet 49 i hver ende. Haven er her vist som 6 kvadrater inden for en indhegning. På den anden håndtegning er haven vist som én stor kvadrat med mønster i, omtrent som haven på Johannes Mejers kort. De to håndtegninger i Resen-eksemplarerne er tegnet omtrent samtidig, men åbenbart efter forskellige forlæg hvad haven angår. Ligesom på Mejers kort er Korsbrødregårds have kommet til at ligge alt for tæt på slottet; og dette er vist i al sin pragt og vælde, mens det i virkeligheden lå i ruiner allerede i 1650'erne

Hvad skal man tro om *Lupanaria fl. pl.*? Jeg gætter på at der skulle have stået *Saponaria (officinalis) fl. pl.* fyldt sæbeurt. Og *Cedum Cænerin* er formodentlig et misopfattet *Sedum canarium*, der må være en sukkulent fra Kanarerne, muligvis en *Aeonium* eller snarere *Sempervivum canariense*. *Thlasbi peren. fl. alb.* kan sikkert kun være *Armoracia rusticana*, peberrod og *dobbelte gule violer* er fyldt gyldenlak, *Cheiranthus cheiri fl. pl.* Se i øvrigt nedenfor s. 36.

Søren Seerup interesserede sig tydeligvis mest for prydplanter, både blandt buskene og urterne. Når man studerer Terpagers liste over seerupske planter, er det bestemt ikke nytteplanterne der dominerer, hvis man ellers tør stole på fuldstændigheden: Der mangler således en række af de fra gammel tid kendte køkken- og krydderurter som f.eks. gulerod, pastinak, kørvel, dild, kommen, fennikel, løvstikke, mesterurt, radise, ræddike, alle slags kål (undtagen en broget prydkål), alle slags spiseløg, ært, salat, havre-rod, endivie. Særlig dekorative eller vellugtende køkkenurter har han dog ikke kunnet stå for: Vi træffer i listen f.eks. artiskok, kvan, anis, rabarber, som dog slet ikke dengang har været betragtet som køkkenurt, ambra, esdragon, melisse, merian, majoran, basilikum, rosmarin. Og moderne og spændende urter som melon, kartoffel og tomat har han også stolt kunnet vise frem, den sidste dog kun som prydplante (kærlighedsæble). I det hele taget har han sikkert lagt stor vægt på at dyrke nye ting som ingen havde set før; der er adskillige overraskende ting i hans liste, der i artstal langt overgår Hans Rasmussøn Blocks liste i dennes Horticultura Danica (fra 1647), og i nogen grad også Simon Paullis i Flora Danica, derimod næppe Otto Sperlings Hortus Christianæus 1642. Disse tre indeholder de eneste nogenlunde fyldige haveplantelister for Danmark før Seerups tid. Det nøjagtige artstal hos Terpager er det ikke muligt at fastsætte, da han (d.v.s. formodentlig Seerup) gang på gang slår en lille række eller et par arter sammen under angivelser som *variæ species* (flere arter eller forskellige sorter, "slags") eller *etcetera*. Under *Acetosa* skrives således *Variæ species*, og det kan ifølge Linné 1756 være mindst 8 *Rumex*-arter, men naturligvis først og fremmest have-syre, *Rumex acetosa 'Hispanica'*. Under *Amaranthus* opføres tre veldefinerede arter med hver sit vedføjede navn; men derefter tilføjes &c (*etcetera*), så man ikke kan vide hvor mange arter Seerup egentlig har haft. Modsat har han ikke sjældent to til flere artsnavne under en slægt, hvor det må dreje sig om sorter eller tilfældige varianter af én art, f.eks. opfører han 8 Myrtus-"arter", hvor der formodentlig er tale om bladvarianter af *Myrtus communis*. Man går imidlertid næppe meget forkert i byen ved at anslå antallet af navngivne haveplante-arter til knap 250. Dertil må yderligere føjes, at han efter listens udformning må have anskaffet sig endnu flere planter; for da efter Søren Seerups død hans planter som nævnt kommer på auktion, opføres i auktionsprotokollen adskillige

arter som ikke nævnes i Terpagers trykte liste, således et par ubestemmelige palmer; men mange af navnene i auktionsprotokollen er som anført helt fejlskrevne og forvanskede. Se dog nedenfor.

Hvor nøjagtigt lader listen hos Terpager sig da tyde? Måske med 80%'s nøjagtighed, 87% hvis man kun bestemmer til slægt. En væsentlig hjælp er det at sammenholde navnene med Simon Paullis og Hans Rassmussøn Blocks navne. Når Terpager anfører kun én *Aconitum* (uden artsnavn og uden tilføjelse af anden art) og Block har dels *Aconitum hyemale* dels andetsteds i bogen en *Napellus* uden artsnavn, så må Terpagers plante være *Aconitum hyemale*, som vi kalder *Eranthis hiemalis* (erantis), og Terpager har ikke kendt venusvogn, *Aconitum napellus*. Når Terpager anfører *Cistus var. spec.* (diverse arter) og Block skriver *Cistus Ledum*, så er det mest sandsynligt at i hvert fald en af Terpagers arter er *Ledum palustre*, mosepost, der har været kaldt som hos Block, mens "var. spec." kan være et par af de ikke-hårdføre *Cistus*-arter, soløjetræ, der også før Linné havde *Cistus* som slægtsnavn. I alt ca. 40 af Terpagers dunkle navne har det været muligt at dechifrere ved hjælp af Hans Rassmussøn Block. I andre tilfælde har dels Simon Paulli dels Linnés *Species Plantarum* kunnet hjælpe helt eller halvt til en opklaring.

Nedenfor bringes resultatet af studierne, idet hvert afsnit af Terpagers liste er nummereret særskilt; (afsnit A er alle de navne der hos ham begynder med bogstav A, i afsnit B begynder navnene med B o.s.v.). Hver linje (evt. ombrudt) gives ét nummer; er der to-flere arter i en linje får de(n) overskydende et bogstav. Under H3 opføres således tre navne, Helleborus flore albo, roseo, viridi; den første er klart vor julerose, *H. niger*; den næste, *H. flore roseo* (H3a) er ligeledes almindelig julerose, den type der "falmer" ved at rødme; endelig er der H3b *H. flore viridi* grøn nyserod, *H. viridis*. Har Terpagers navn kun kunnet oversættes med tvivl eller slet ikke, er hans originale navn anført bagefter i parentes.

Søren Seerups have har nok myldret med tulipaner. Terpager ofrer dem i det mindste et helt kapitel og udtaler sig i begejstrede vendinger om deres mangfoldighed og rige variation. Det fremgår da også af fremstillingen at man i Ribe havde gode handelsforbindelser med Holland og at man specielt fra Haarlem fik mange nyheder, især inden for tulipan-sortimentet. Takket være denne tilknytning til et blomstercentrum har både Seerup og hans svoger, Carsten Worm kunnet skaffe sig adskillige rariteter. Nogle af disse sjældenheder/nyheder synes ikke at have fået en varig plads i danske haver og drivhuse, medens andre hører til det mere eller mindre faste inventar. Af første kategori må nævnes den spiselige *Hibiscus abelmoschus*, okro, hvis importerede frø (bisamkorn, desmerkorn) har været kendt meget længe, ligesom taverne (abelmoskusfibre) har været udnyttet. Endnu dårligere kendt er den sydeuropæiske, stedsegrønne lille busk *Rhamnus alaternus*, en korsved-art; videre den klatrende

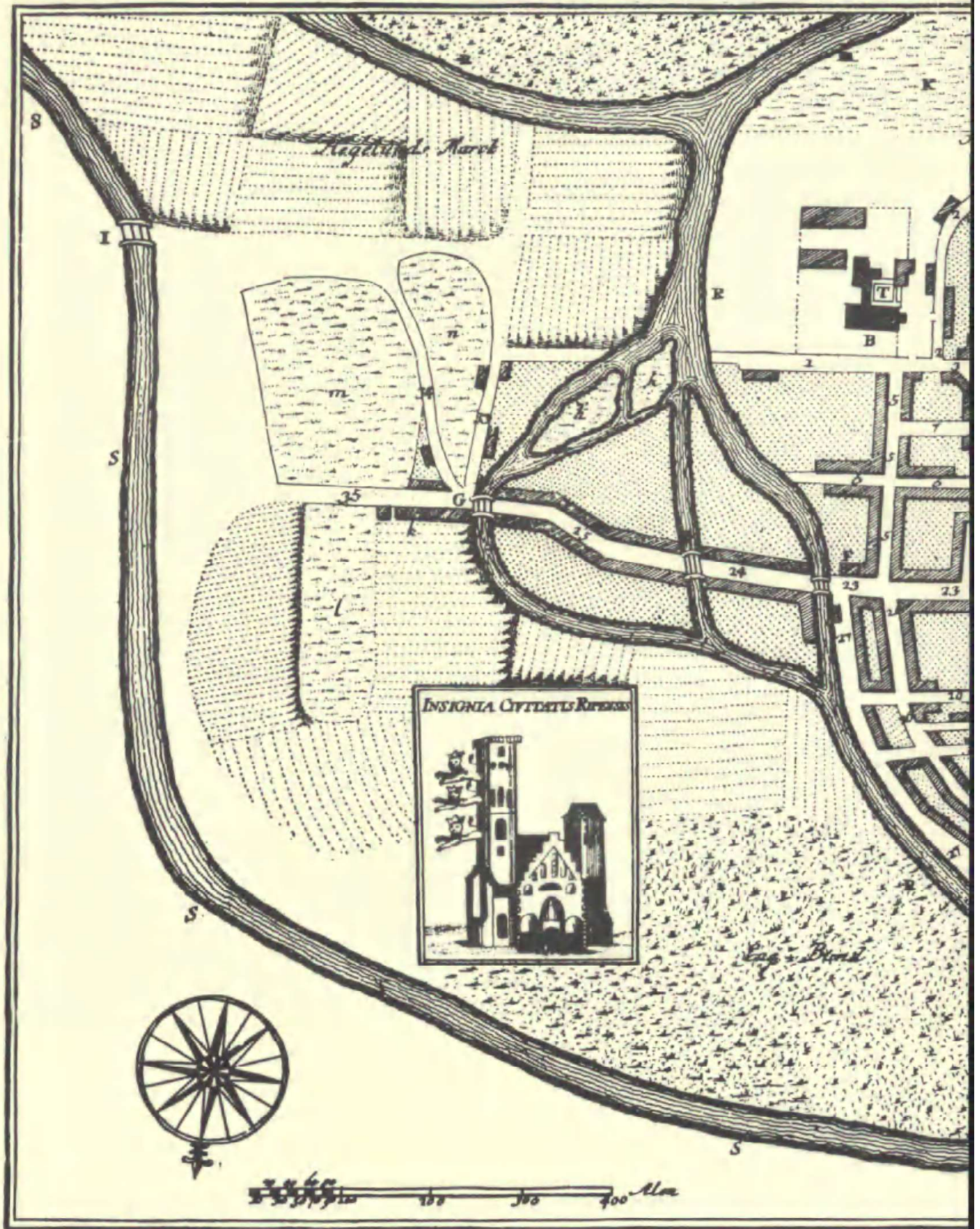
vildvin *Vitis rotundifolia*, den sydeuropæiske rundbælg-art Jupiters skæg, *Anthyllis barba-jovis*, et par *Clematis*-arter, den sukulente kurvblomst *Othonna abrotanifolia*, det berømte, men yderst sjældent dyrkede mastikstræ, *Pistacia lentiscus* (hvis ikke det forlinnæiske navn *Lentiscus* her betegner peruviansk pebertræ, *Schinus molle*, et særdeles almindeligt vej- og parktræ i Sydeuropa. Honningblomsten *Melianthus major* ses nu sjældent i samlinger. Ingen af de ovenfor nævnte kan kaldes hårdføre og er tilmed helt gledet ud af stueplante-sortimentet.

De af Seerup nyindførte (så vidt dette nu tør formødes) og hårdføre planter der har fået en varig plads i danske haver er især følgende: Sløjfeblomst-arten *Iberis umbellata*, populær sommerblomst fra Sydeuropa, den hvidblomstrede form af langbladet ærenpris, *Veronica longifolia* fra Nordskandinavien, den smukke guldløg, *Allium moly* fra Sydeuropa, Spansk Iris, *Iris xiphium* med de karakteristiske, rendede blade og knold i jorden, den stikkende, meterhøje, tætforgrenede visse-art, *Genista hispanica*, stueplanten blå passionsblomst, *Passiflora coerulea*, der kun i milde vintre klarer et udendørs liv, sommervæksten med de intenst røde blomster, *Adonis annua*; en anden enårig prydblant, den morgenfruelignende regnviser, *Dimorphotheca pluvialis*, knoldvæksten *Canna indica* med de prangende blomster og ikke-hårdføre jordstængler, judastræet, med de kauliflore, rødilla blomster, *Cercis siliquastrum*, og sidst men ikke mindst det meget vidt udbredte have- og parktræ robinie, uægte akacie, *Robinia pseudoacacia*.

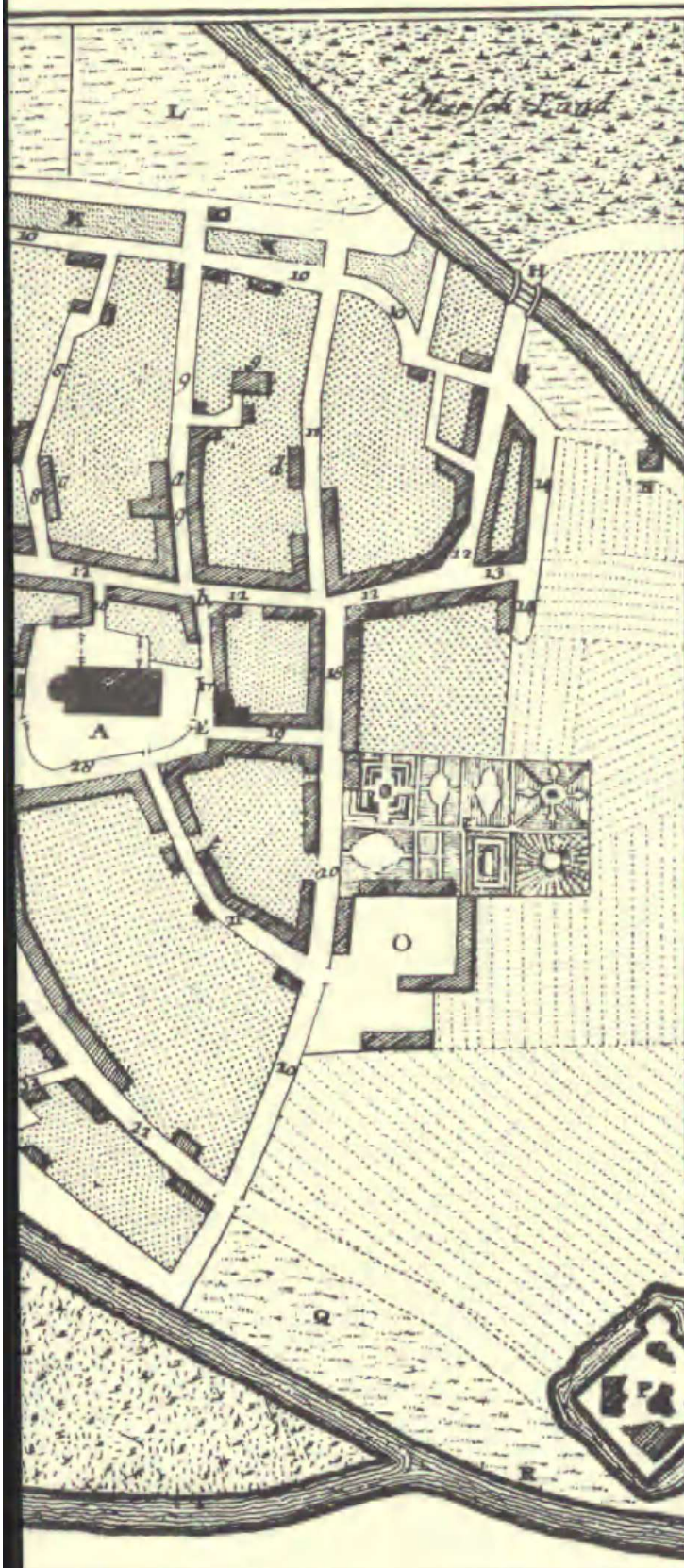
Vel kan det ikke endeligt bevises at Søren Seerup har æren af at have indført de her nævnte planter. Men det er hidtil ikke lykkedes at finde ældre kilder der nævner disse planter; så indtil videre må vi gå ud fra at disse populære planter har vokset i Ribe før end på noget andet sted i Danmark.

Søren Seerup havde en konkurrent. Hans ovenfor nævnte svoger Carsten Worm der var præsident for magistraten i Ribe, en kendt og lærd jurist og skønånd, i øvrigt barnebarn af den kendte Ole Worm havde også en fin have; den lå bag det nuværende Hotel Dagmar og helt hen til Peder Douns Slippe. De har naturligvis udvekslet sjældenheder og nyheder og formodentlig kappedes i at skaffe sig flest mulig plantearter.

Også mellem Bispe- og Hundegade på det af hospitalet tidligere ejede jordareal, endnu tidligere den katolske bispegårds have kom der til at ligge en have; den kom på skiftende hænder, da bispen flyttede først til Skolegade, så til Tårnborghave i Puggårdsgade; her ved den berømte såkaldte yngre bispegård vides ikke noget om nogen (seværdig) prydhave. Brorson havde vist nok ikke interesser i den retning. Derimod var der en læge, stadsfysikus dr. Christoffer de Hemmer der langs med åen mellem Badstuegade og Kølholts Slippe i 1714 anlagde en efterhånden meget smuk have. Han havde gode forbindelser

vireland. delia

RIBE 1768.

<p>A. Dom Kirken .
 B. Cathrine Kirke .
 C. Torvet .
 D. Badstuen .
 E. Latinsk Skole .
 F. Tald. Boden .
 G. Nørre Port .
 H. Sønder Port Broe .
 I. Nye Broe .
 K. Bledamen .
 L. S. Hans' Kbn .
 M. Haugefordum Huus .
 N. Stampen Mølle .
 O. Korsbrødre Gaard .
 P. Ruders af Slottet .
 Q. Røgdamen ved Slottet .
 R. Nørre se .
 s. Tordnae .
 T. Kjøstulets Bygninger .
 a. Bøje Gaarden .
 b. Styfr Præstens Bøddie .
 c. Selve Brødens til Cathr. K. .
 d. Capellanen til Cathr. K. .
 e. Capellanen til Dom. K. .
 f. Ksaherrnes Broe .
 g. Puggaard .
 h. To Kølme .
 i. Korsbrødre Gaard Næge .
 k. Stalde .
 l. S. Peders Kirke Gaard nu Loft .
 m. G. Tade Gaard nu Loft .
 n. Frønds Klønes Loft .</p> | <p>4. Hunde Gaden .
 5. Sørtebrødre Gaden .
 6. Pater Davns Stippe .
 7. Væsten Gaden .
 8. Bøje Gaden .
 9. Puggaard Gaden .
 10. Gravens .
 11. Sine Gaden .
 12. Sønder Port Gade .
 13. Smide Gaden .
 14. Skov Gaden .
 15. Steenboe Gaden .
 16. Rijk. ind .
 17. Skole Gaden .
 18. Graabrødre Gaden .
 19. Gryder Gaden .
 20. Korsbrødre Gade .
 21. Præste Gaden .
 22. Grønne Gaden .
 23. Store eller Riøbman .
 de Gade .
 24. Mellem Døren .
 25. Nøder Døren .
 26. Fisker Gaden .
 27. Skilbroen .
 28. Bøddel Gade .
 29. Smal Stippe .
 30. Skiden Stippe .
 31. Svinn Kro .
 32. Bred Stippe .
 33. Nicolai Gaden .
 34. Pappot Gade .
 35. Brønde Gaden .</p> |
|--|---|
- Gadernes Navne .
 1. Badstue Gaden .
 2. Kloster Gaden .
 3. Cathrine Gaden .
- Stregene betyder
 Husene .
 Og Prikkerne Haver
 og Gaard. Rum .

I. G. Schmid. f. 1768

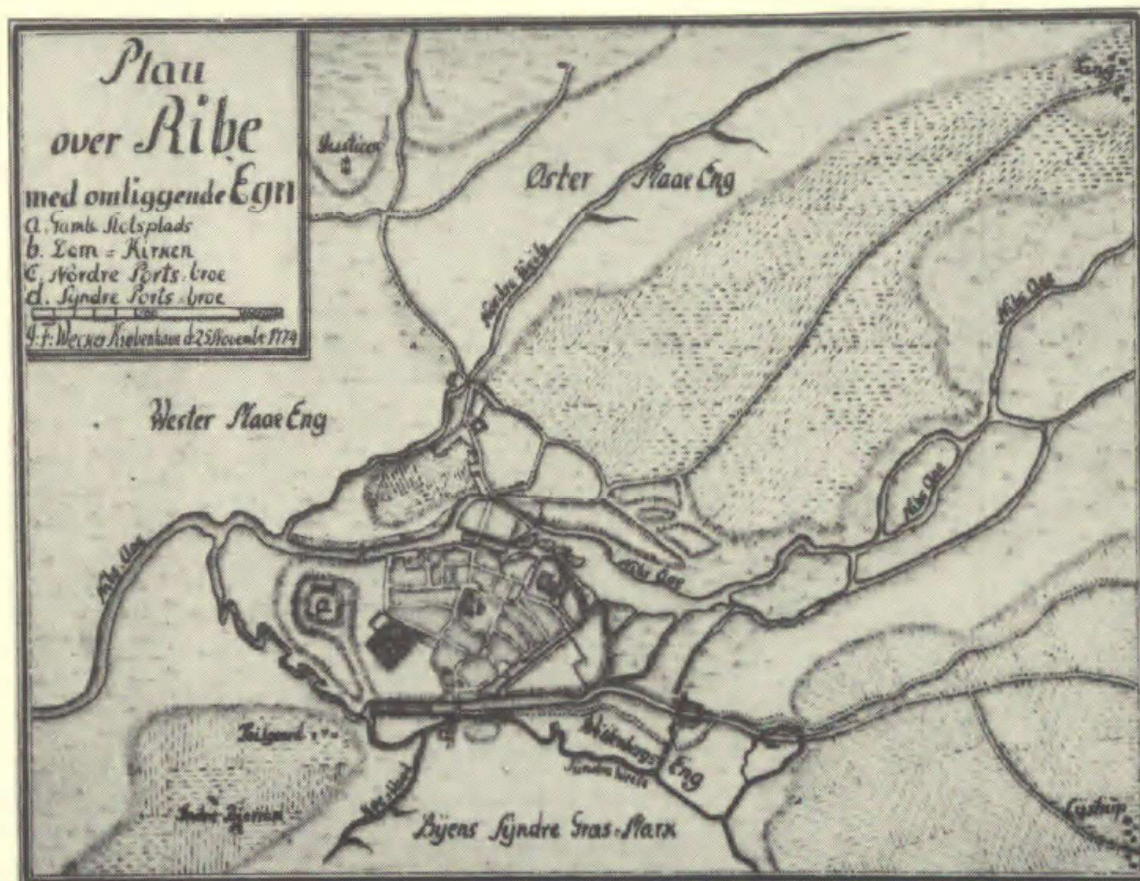
Erich Pontoppidans plan over Ribe fra 1768. Også her er Korsbrødregårds have meget fremtrædende i bybilledet, den eneste man har fundet værdig til afbildning. Den i Skovgades forlængelse meget senere anlagte Skt. Laurentiigade må i ca. halvdelen af sin (oprindelige) længde ligge netop hvor der var have i sin tid, hvis man ellers tør stole på nøjagtigheden. Slotsbanken synes således placeret lovlige fjernt. Nord nedad

med Holland og erhvervede sig haarlemmerløg af forskellig slags; i haven lod han opsætte følgende verslinjer: "Misund mig ej min lyst, tag selv din lyst for dig; jeg Floram elske vil, hun bedst behager mig", og "Her mætter øjet sig og blomster giver lugt, Pomona og med flid frembære skal sin frugt" (Matthiessen m. fl. s. 116); lægen dyrkede altså også frugttræer. Og over de lave skolelænger i Skolegade nær Grydergade bredte en lind sin kæmpekrone (Degn s. 196); men den faldt allerede før rektor Falsters tid (1712-52) (Matthiessen m. fl. s. 125).

Derimod var det gennemgående temmelig sparsomt hvad produktion af køkkenurter og frugt i Ribe på denne tid (1700-tallet) angår. En udtalelse i 1743 går ud på at "Her (i Ribe) ere vel Hauger og fleere har vaaren, nu en Deel af Vandfloder og en Deel ved sterke Vintere ruine-rede, saa her haves ikkun liden Frugt, men det meeste faaes fra andre Stæder" (Hermansen s. 489). Når der så alligevel skrives om "gardnere" i Ribe i samme kilde, så kan der deraf sluttes at det enten ikke har stået helt så slet til som citatet lader ane eller at disse "gardnere", blandt flere andre Nicolaj Sinecksen og Christian Brøer, der anføres at "ernære sig vel" (Hermansen s. 482), muligvis har passet de netop omtalte meget righoldige prydhaver. Oplysningen er interessant også derved, at vi nu igen træffer på betegnelsen gartner, første gang er formodentlig i 1646 (Kbh. Dipl. III 261). Det er en for landet ret ny betegnelse der nu helt har afløst de velkendte urtegårdsmand, podemester, humlemester; og som Tholle antyder må Ribe have været tidligt på færde (men altså ikke tidligst) med denne fra tysk stammende betegnelse (Tholle s. 549).

Humleavl i Ribe som vi hørte om ovenfor og som særlig udøvedes af sortebrødrene på Skt. Hansholm synes nu at være gået stærkt tilbage. Al humle, eller i det mindste praktisk taget al, bliver nemlig nu importeret, tilmed af faste fremmede, vel tyske humleprangere i Ribe, såkaldte humleførere. De må ikke rejse længere nord på end til Ribe og Kolding, men har åbenbart brev på at de "ved borgerlig Caution" må nedsætte sig fast i byen, hvis ellers følgende citat kan forstås som anført: "Levin Røhr, Ertman Bunis og Gert Sivers reyser Aar for Aar hertil og igiennem med deris Humble, contribuierer aarl. til Byen og ere forbundne med borgerl. Caution at svare alle kongl. Contributioner og at nedsette sig her i Byen" (Hermansen s. 487).

Oplysninger af den netop anførte slags er der ikke helt få af, således også om ejerskifter af tidligere haver eller andre grønne områder; men det har jo ikke så meget med havebrug og havebrugshistorie at gøre. Der kunne vel også anføres en hel del om nedlæggelse af tidligere haver og klosterområder og en mindre del om oprettelse af haver, men yderst lidt eller intet om hvad haverne indeholder; og om havestil hører man ikke spor tale, kun f.eks. om "den sær dejlige lille have til den meget fornemme mandss og caniches Søren Vellejus" (Degn s. 197).

Johan F. Weckers plan over Ribe og omegn fra 1774. Mens hospitalets (tidligere sortebrødreklostrets) have har en signatur som engene uden for byen og derfor måske kun har ligget hen i græs, er Korsbrødregårds have markeret meget tydeligt med mørkegrøn farve. Haven er sandsynligvis gjort for stor

Alt i alt må oplysningerne om havebrug i Ribe i tiden op til ca. 1750 siges at være få og spredte. Et lyspunkt er Peder Terpagers noget ensidige behandling af emnet i første trediedel af 1700-tallet, en behandling der ikke er så forfærdelig meget andet end en række lyriske betragtninger over de klassiske landes oldtids- og Ribes moderne haver, og så en opremsning af navne. Disse må imidlertid, omtrent ligesom vore runesten (der fortrinsvis beretter om ukendte afdøde mænd der hyldes og mindes af andre ukendte mænd) betragtes som noget vi for alt i verden ikke ville undvære, jvf. P. G. Thorsens udtalelse om danske runeindskrifter, og som kan fortælle adskilligt af værdi om haveplantesortimentets status i Ribe kort før år 1736.

Om følgende liste se bemærkningerne ovenfor s. 22).

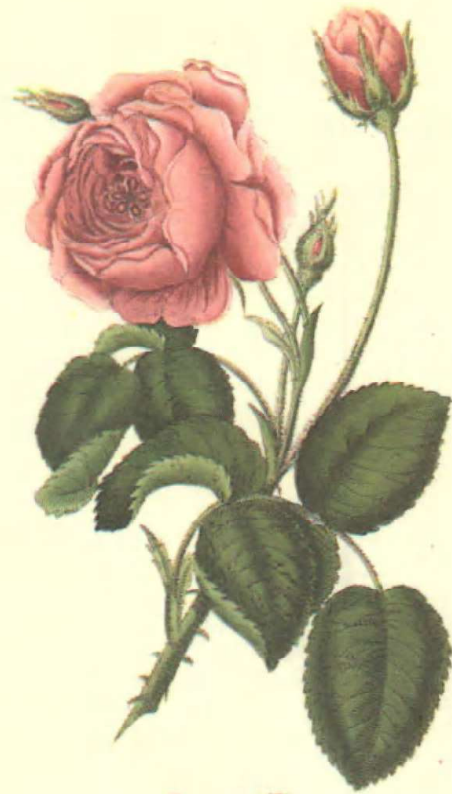
Terpagers (moderniserede) liste (s. 714-16) over planter dyrket i
Søren Seerups have bag "Liljebjerget"

A

- 1 *Hibiscus abelmoschus*, okro, spiselig hibiskus
- 2-3 *Artemisia abrotanum*, ambra
- 4 *Rumex acetosa* 'Hispanica' m.fl., havesyre
- 5 *Robinia pseudoacacia*, robinie, uægte akacie
- 6 *Acacia farnesiana*, akacie-art
- 7 *Eranthis hiemalis*, erantis, vinterblomme
- 8 *Adiantum capillus-veneris*, venushår
- 9 *Ilex aquifolium* 'Aureo-marginata', kristtorn-sort
- 10 *Rhamnus alaternus*, stedsegrøn vrietorn
- 11 *Agave americana*, almindelig agave
- 12 *Amaranthus paniculatus* ell. evt. *hypochondriacus*, amarant-art
- 12 a *Amaranthus gangeticus*, papegøjeamarant
- 12 b *Amaranthus caudatus*, rævehale-amarant
- 13 *Vitis repanda* ? (*Amomum bacciferum*)
- 14 *Anagallis* sp. ? (*Anagallis*)
- 15 *Laburnum anagyroides*, almindelig guldregn
- 16 *Anemone coronaria*, fransk anemone
- 17 *Archangelica officinalis*, kvan
- 18 *Antirrhinum majus*, løvemund
- 19 *Stapelia variegata*, ådselblomst, ordensstjerne
- 20 *Aquilegia coerulea*, akeleje
- 21 *Cercis siliquastrum*, judastræ
- 22 *Thuja occidentalis*, almindelig thuja, livstræ
- 23 *Zantedeschia æthiopica*, stuekalla
- 24 *Canna indica*, kanna
- 25 *Asparagus officinalis*, asparges
- 26 *Asphodelus albus* ell. nærstående art ? (*Asphodelus*)
- 27 *Aster amellus*, italiensk asters
- 28 *Hieracium pilosella*, håret høgeurt
- 29 *Primula auricula* ell. evt. x *hortensis*, (vild) aurikel

B

- 1 *Impatiens balsamina*, havebalsamin
- 2 *Anthyllis barba-jovis*, jupiters skæg, rundbælg-art
- 3 *Ocimum basilicum*, basilikum, se også O 2
- 4 ? (*Belle videre*)
- 5 *Bellis perennis* fl. pl., fyldt tusindfryd
- 6 *Berberis vulgaris*, almindelig berberis
- 7 *Betonica officinalis*, betonie
- 8 *Verbascum phoeniceum* ? (*Blattaria perennis*)
- 9 *Blitum capitatum*, purpurrod jordbærspinat

Rosa centifolia.

Ruta graveolens.

Centaurea benedicta.

Opiumvalmue (Papaver somniferum), centifolierose (Rosa centifolia), rude (Ruta graveolens) og korbendikt (Cnicus benedictus), henholdsvis P 1, R 9, R 18 og C 18 i Terpagers hovedliste (Kobberstik i Herbarium Pharmaceuticum I-III 1825)

- 10 *Borago officinalis*, hjulkrone
- 11 *Brassica oleracea* fol. var., brogetbladet kål
- 12 *Buxus sempervirens*, almindelig buksbom

C

- 1 *Dimorphotheca pluvialis*, regnviser
- 2 *Calendula officinalis* fl. pl., fyldt morgenfrue
- 3 *Caltha palustris*, engkabbeleje
- 4 *Anthemis nobilis*, romersk kamille
- 5 *Campanula persicifolia*, smalbladet klokke
- 6 *Campanula pyramidalis*, pyramideklokke, arons stav
- 7 *Lonicera caprifolium*, ægte kaprifolie
- 8 *Dianthus caryophyllus* 'Bizard' og 'Pikot', havenellike
- 9 *Aesculus hippocastanum* ? (*Castanea vulg. equina*)
- 10 *Cedrus libani*, libanonceder
- 11 *Cerasus acida*, surkirsebær
- 11 a *Cerasus avium*, fuglekirsebær ell. sorter af en af de to arter
- 12 *Chrysanthemum* sp.
- 13 *Cynara scolymus*, artiskok
- 14 *Ledum palustris*, mosepost, muligvis dog kun flg.
- 14 a *Cistus* spp., soløjetræ-arter
- 15 *Citrus medica* var. *bajoura*, cedrat
- 16 *Clematis flamula* ? (*Clematis sive Flammula jovis*)
- 17 *Clematis viorna* ? (*Clematis virginiana sive Jasminum indicum*)
- 18 *Cnicus benedictus*, korbendikt
- 19 *Cochlearia officinalis*, lægekogleare
- 20 *Colchicum autumnale*, tidløs
- 21 ? (*Colchicum vernale*)
- 22 *Colutea arborescens*, blærebælg
- 23 *Chondrilla juncea* ell. anden *cichorié* (*Condrilla*)
- 24 *Delphinium consolida*, korn-ridderspore
- 25 *Convolvulus* spp., snerle-arter
- 26 *Cornus mas*, kirsebær-kornel
- 27 *Fritillaria imperialis*, kejserkrone
- 28 *Crocus vernus*, vårkrokus
- 29 *Crocus sativus*, safrankrokus
- 30 *Cucumis sativus*, agurk
- 31 *Cucurbita pepo*, mandelgræskar-sorter
- 32 *Cupressus sempervirens* 'Stricta', pyramidecypres
- 32 a *Cupressus sempervirens*, ægte cypres
- 33 *Centaurea moschata*, duft-knopurt
- 34 *Cyclamen europæum* ? (*Cyclamen*)

D

- 1 *Datura stramonium*, pigæble
- 2 *Erythronium dens-canis*, hundetand
- 3 *Digitalis purpurea*, fingerbøl
- 4 *Artemisia dracunculus*, esdragon

E

- 1 *Diospyros ebenum* ell. *Ebenus cretica*, ibenholt
- 2 *Euphorbia* sp. ? (*Esula purpurea*), se også T 4

F

- 1-3 *Faba vulgaris*, hestebønne
- 4 *Adonis annua*, høstadonis
- 5 *Tagetes patula*, tagetes, fløjlsblomst
- 6 *Lobelia cardinalis*, kardinallobelie
- 7 *Cardamine pratensis*, engkarse
- 8 *Mirabilis jalapa*, vidunderblomst
- 9 *Passiflora coerulea*, passionsblomst
- 10 *Helichrysum monstrosum* ? (*Flos perpetuus*)
- 11 *Helianthus annuus*, solsikke
- 12 *Fragaria moschata* ?, spansk (?) jordbær (*Fragarius*)
- 13 *Dictamnus albus*, diktam
- 14 *Fritillaria meleagris*, vibeæg
- 15 *Zea mays*, majs
- 16 *Corydalis cava* m.fl., lærkespore-arter

G

- 1 *Galega officinalis* ?, stregbælg (*Galega*)
- 2 *Genista hispanica*, spansk visse
- 3 *Gentiana lutea*, gul ensian
- 4 *Pelargonium* spp., pelargonie-arter
- 5 *Pelargonium grandiflorum* ? m.fl., engelsk pelargonie
- 6 *Erodium moschatum* ? (*Geranium creticum*)
- 7 *Gladiolus communis*, jomfrufinger
- 8 *Gnaphalium arenarium* ?, gul evighedsblomst (*Gnaphalium*), se også S 13
- 9 *Parnassia palustris*, leverurt

H

- 1 *Hedera helix* f. *arborea*, voksenform af vedbend
- 2 *Hedysarum coronarium*, hanekløver
- 3-3 a *Helleborus niger*, julerose
- 3 b *Helleborus viridis*, grøn nyserod
- 4 *Anemone hepatica*, blå anemone

Verbascum thapsus.

Berberis vulgaris.

Origanum vulgare.

Bryonia alba.

Filthåret kongelys (*Verbascum thapsus*), almindelig berberis (*Berberis vulgaris*), vild merian (*Origanum vulgare*) og enbo galdebær (*Bryonia alba*), henholdsvis V 2, B 6, O 3 i Terpagers hovedliste og B 12 i listen over vilde planter (Kobberstik i Herbarium Pharmaceuticum I-III 1825)

- 5 *Impatiens noli-tangere*, springbalsamin
- 6 *Salvia sclarea*, skarleje
- 7 *Hyacinthus orientalis* fl. albo, hvid hyacint
- 7a *Hyacinthus orientalis*, hyacint
- 7b *Hyacinthus orientalis* fl. pl., fylt hyacint

I - J

- 1 *Othonna abrotanifolia* ? (*Jacobaea africana frutesc.*)
- 2 *Lantana africana*, ildkrone-art
- 3 *Jasminum sambac*, tempeljasmin
- 4 *Ludwigia* sp.
- 5 *Iris graminea* ell. *sibirica*, blommeiris ell. evt. sibirisk iris
- 6 *Iris xiphioides*, engelsk iris
- 7 *Iris xiphium*, spansk iris
- 8 *Iris germanica* ? (*Iris gloriosa*)
- 9 *Iris susiana*, sørgeiris
- 10 *Yucca gloriosa*, palmelilje-art

L

- 1 *Lathyrus tuberosus* m.fl., knold-fladbælg m.fl.
- 2 *Lavandula vera*, ægte lavendel
- 3 *Daphne laureola*, laurbærdafne
- 4 *Prunus laurocerasus*, laurbær-kirsebær
- 5 *Myrica quercifolia* ? (*Laurus africana*)
- 6 *Laurus nobilis*, laurbær
- 7 *Viburnum tinus*, vinter-snebolle
- 8 *Pistacia lentiscus* ell. *Schinus molle* (*Lentiscus*)
- 9 *Matthiola annua* fl. albo pl., fylt hvid levkøj
- 10 *Leucojum vernum*, dorthealilje
- 11 *Ligustrum vulgare*, almindelig liguster, se også P 5
- 12 *Lilium candidum*, madonnalilje
- 13 *Lilium croceum*, brandlilje
- 14 *Convallaria majalis*, liljekonval
- 14a *Convallaria majalis* fl. carneo, rød liljekonval
- 15 *Lunaria annua*, judaspenge
- 16 *Lupinus polyphyllus*, staudelupin
- 17 *Lychnis chalcidonica*, brændende kærlighed
- 18 *Lychnis coronaria*, fiksernelle

M

- 1 *Majorana hortensis*, havemerian
- 2 *Lavatera arborea*, poppelrose-art, uægte katost
- 3 *Malva verticillata* 'Crispa', kruset katost
- 4-5 *Althæa rosea*, stokrose
- 6 *Malva moschata* ? (*Malva hortensis*)

- 7 Citrus aurantium var. sinensis, appelsin
- 8 Citrus medica var. limonia, citron
- 9 Cydonia oblonga, kvæde
- 10 Prunus persica, fersken
- 11 Malus domestica, haveæble-sorter
- 12 Lilium chalcedonicum ? (Martagon constantinop.)
- 13 Lilium pomponium ? (Martagon pomponi)
- 14 Lilium martagon ? (Martagon maximum)
- 15 ? (Martagon virginianum)
- 16 Teucrium marum, vellugtende kortlæbe
- 17-18 Chrysanthemum parthenium, matrem
- 19 Melianthus major, honningblomst
- 20 Melilotus sp., stenklover
- 21 Melissa officinalis ? (Melissa turcica)
- 22 Cucumis melo, melon
- 23 Mentha sp., mynte (Mentha maculosa anglica)
- 24 ? (Millium solis Indicum)
- 25 Allium moly, guldløg
- 26-33 Myrtus communis (Myrtus africana, M. boetica, M. cristata, M. latifolia, M. media, M. odore citri, M. odore nuci moschati, M. rosmarini folio)

N

- 1 Narcissus, diverse arter og sorter
- 2 Arnica montana ell. evt. Doronicum plantagineum
- 3 Tropæolum majus, blomsterkarse, tallerkensmækker
- 4 Nigella sativa, dudekorn
- 5 Juglans regia, valnød

O

- 1 Scrophularia nodosa, brunrod, også som albino
- 2 Ocimum basilicum, basilikum, se også B 3
- 3 Origanum vulgare, vild merian
- 4 Ornithogalum sp., snarest O. umbellatum, kost-fuglemælk

P

- 1 Papaver, diverse arter bl.a. P. somniferum, opiumvalmue
- 2 Scandix pecten-veneris, jomfrukam
- 3 Lonicera periclymenum, vild gedeblad
- 4 Petasites hybridus, rød hestehov, tordenskræppe
- 5 Ligustrum vulgare, almindelig liguster, se også L 11
- 6 Pimpinella anisum, anis
- 7 Pæonia corallina og officinalis ell. snarest P. x festiva-sorter
- 8 Lycopersicum esculentum, tomat
- 9 Primula farinosa, melet kodriver

- 10 *Primula veris*, *elatior* og/ell. *acaulis*, hulkravet, fladkravet og/ell. storkronet kodriver
- 11 *Prunus domestica* incl. *P. insititia*, diverse blomme-sorter
- 12 *Achillea ptarmica*, nyserøllike
- 13 *Pulmonaria officinalis*, vist to varieteter
- 14 *Pyrus communis*, diverse pæresorter

Q

Quercus robur, stilk-eg

R

- 1 *Rhodiola rosea*, rosenrod
- 2 *Ranunculus asiaticus*, haveranunkel-sorter
- 3 *Brassica campestris* var. *rapifera*, haveroe-sorter
- 4 *Rheum undulatum*, haverabarber
- 5 ? (*Rhus africana*)
- 6 *Ribes sativum*, *rubrum* og/ell. *petræum* ? ribs-arter ell. sorter
- 7 *Ricinus communis*, oljeplante
- 8 *Rosa moschata*, moskusrose
- 9 *Rosa centifolia*, centifolierose
- 10 *Rosa chinensis* var. *semperflorens*, månedsrose, ægte bengalrose
- 11 ? (*Rosa morlion*)
- 12 *Rosa centifolia* var. *muscosa*, mosrose
- 13 *Rosa pimpinellifolia*, klitrose
- 14 *Rosa foetida* var. *bicolor*, tyrkisk rose
- 15 *Rosmarinus officinalis*, rosmarin
- 16 *Rubus* sp., muligvis brombær (*Rubus*)
- 17 *Ruscus aculeatus*, musetorn
- 18 *Ruta graveolens*, rude

S

- 1-6 *Salvia officinalis*, lægesalvie (*Salvia latifolia*, *S. maxima*, *S. angustifolia*, *S. auriculata*, *S. macul. maj. min.*, *S. tricolor anglicana*)
- 7 *Sambucus nigra*, hyld, ell. *Viburnum opulus*, kvalkved
- 8 *Scabiosa maritima*, enkeblomst
- 9 *Sempervivum canariense* m.fl. sukkulenter
- 10 *Thymus vulgaris* ell. *serpyllum*, have- ell. smalbladet timian
- 11 *Solanum tuberosum*, kartoffel
- 12 *Aronia arbutifolia*, surbær
- 13 *Gnaphalium arenarium* ? (*Stoechas arabica citriniata*), se også G 8
- 14 *Syringa vulgaris*, almindelig syren, diverse sorter

T

- 1 *Taxus baccata*, almindelig taks
- 2 *Thalictrum*, sandsynligvis *T. flavum*, gul frøstjerne
- 3 *Iberis umbellata*, sløjfeblomst
- 4 *Euphorbia*, sandsynligvis *E. lathyris* m.fl. arter vortemælk
- 5 *Tulipa x gesneriana*, talrige tulipan-sorter, vel også *T. sylvestris*, vild tulipan

U - V

- 1 *Valeriana phu*, havebaldrian ? (*Valeriana græca*)
- 2 *Verbascum* sp., kongelys, sandsynligvis *V. thapsus*
- 3 *Veronica longifolia* fl. albo, hvid langbladet ærenpris
- 4 *Viburnum prunifolium* ? (*Viburnum americanum*)
- 5 *Vinca minor*, singrøn
- 5 a *Vinca minor* fl. albo, hvid singrøn
- 5 b *Vinca minor* 'Variegata', brogetbladet singrøn
- 6 *Viola odorata*, martsviol
- 7 *Cheiranthus cheiri*, gyldenlak
- 8 *Campanula medium*, marieklokke
- 9 *Hesperis matronalis*, aftenstjerne
- 10 *Solidago* sp., gyldenris
- 11 *Vitis vinifera*, diverse vinranke-sorter
- 12 *Umbilicus pendulinus*, navleurt
- 12 a *Hydrocotyle vulgaris*, vandnavle

Fra auktionsprotokollen over Søren Seerups dødsbo kan tilføjes følgende navne til planter der er blevet solgt og som ikke allerede er nævnt i foranstående liste fra Terpagers værk:

Stueplanter:

- Haworthia margaritifera*, søstjerne
- Hibiscus mutabilis*
- Punica granatum*, granatæble
- Rivina humilis*, ildbær
- Opuntia ficus-indica* ? (Coccenell Baum), figenkaktus

Frilandsplanter:

- Narcissus jonquilla*, sivnarcis, jonquil
- Ruscus hypoglossum* ell. evt. *hypophyllum*, tungeblad
- Castanea sativa*, ægte kastanie
- Tanacetum vulgare* 'Crispum' ? (fejlskrevet: *Tanath Ceth Crippin*), kruset rejnfan
- Ficus carica*, figen

Peder Terpager bringer også (på s. 718-722) en liste over vildtvoksende planter fra Ribes omegn; den er på ca. 330 arter. Hvorvidt planterne er rigtigt bestemt er vanskeligt at sige; der forekommer arter som man må undre sig over kan have været vildtvoksende. Man må derfor sætte spørgsmålstegn især ved følgende bestemmelser:

Smilax (sarasparil), *Trapa natans* (hornnød), *Delphinium staphisagria*, *Sison amomum*, *Siderites montana* (kortkrone), *Nicotiana* sp. (tobak) og *Aristolochia longa* og *rotunda* (lang og rund slangerod).

Derimod kan det her være på sin plads at fremhæve følgende plantebestemmelser som der er større grund til at fæste lid til. Det drejer sig om reliktplanter, hvoraf nogle som nævnt ovenfor stadig kan findes i Ribe. Men selv om der muligvis skal tages forbehold over for ganske enkelte, kommer man næppe uden om det faktum, at der må have været adskilligt flere kulturflygtninge end vi har i dag. De der må formodes at være sikre nævnes her efter samme principper som ovenfor.

A

- 1 *Artemisia absinthium*, havemalurt
- 26 *Anethum graveolens*, dild
- 30 *Apium graveolens*, selleri
- 32 *Aristolochia clematitis*, slangerod (sub nom. *A. vana*), stadig at finde

B

- 6 *Polygonum bistorta*, slangeurt, tvevreden pileurt
- 7 *Verbascum blattaria*, klase-kongelys
- 8 *Chenopodium bonus-henricus*, stolthenriks gåsefod
- 10 *Brassica oleracea* var. *rubra*, rødbladet bladkål
- 12 *Bryonia alba*, formodentlig fejlbestemmelse for *B. dioeca*, tvebo galdebær, som stadig findes i Ribe

C

- 2 *Acorus calamus*, kalmus, stadig at finde
- 3 *Cannabis sativa*, hamp
- 9 *Leonurus cardiaca*, hjertespannd
- 12 *Silybum marianum*, marietidsel
- 16 *Carum carvi*, kommen
- 28 *Chelidonium majus*, svaleurt, stadig at finde
- 30 *Cichorium intybus*, cichorie
- 40 *Cynoglossum officinale*, hundetunge

D

- 3 *Dipsacus silvestris* var. *fullonum*, ægte kardebolle

E

- 1 Sambucus ebulus, sommerhyld
4 Inula helenium, lægealant

F

- 1 Faba vulgaris, hestebønne
3 Fagopyrum esculentum, boghvede

H

- 15 Hyoscyamus niger, bulmeurt, findes stadig af og til
18 Hyssopus officinalis, isop

I

- 2 Iris germanica, haveiris

L

- 1 Lactuca sativa, havesalat
13 Linum usitatissimum, hør
14 Lunaria annua, judaspenge
15 Humulus lupulus, humle

M

- 4 Marrubium vulgare, kransburre
12 Mentha piperita var. crispula, krusemynte

P

- 4 Papaver nudicaule ell. Meconopsis cambrica
5 Papaver somniferum, opiumvalmue
8 Parietaria officinalis, springknap
10 Pastinaca sativa, pastinak
14 Petasites hybridus, rød hestehov, tordenskræppe
17 Sanguisorba officinalis, kvæsurt
24 Populus nigra, sortpoppe

R

- 2 Armoracia lapathifolia, peberrod
6 Rumex patientia, engelsk spinat, munkerabarber

S

- 2 Salix alba, hvidpil
4 Saponaria officinalis, sæbeurt
8 Phyllitis scolopendrium, hjortetunge

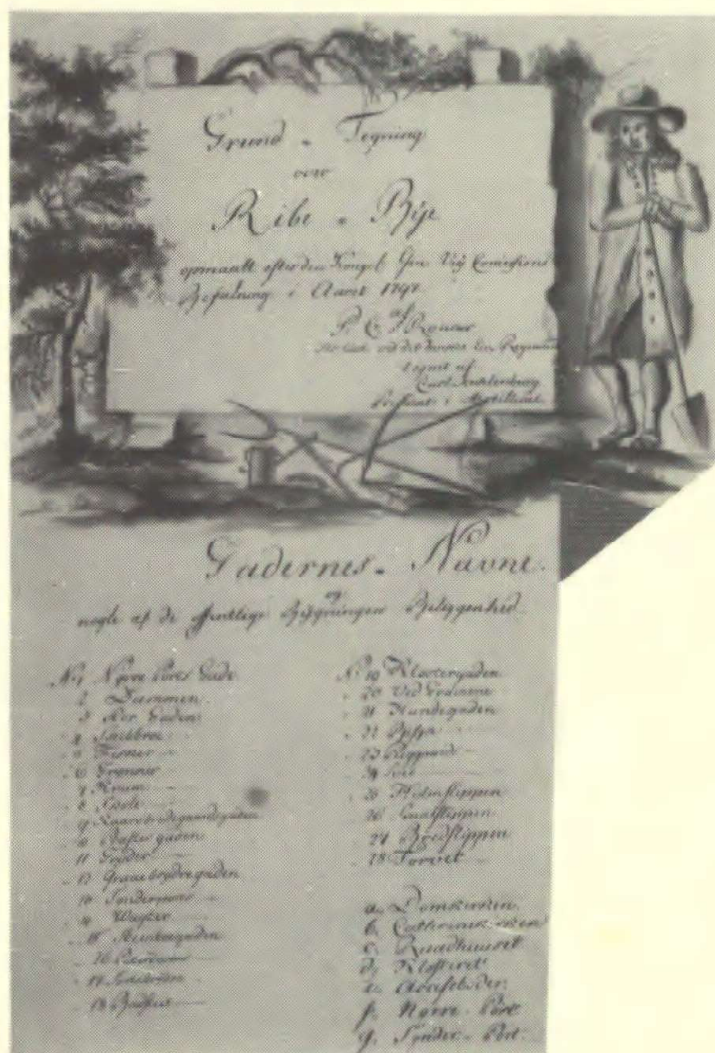
- 11 Sempervivum tectorum, husløg
 18 Sinapis alba, gul sennep
 28 Datura stramonium, pigæble

T

- 5 Thymus vulgaris, havetimidian

V

- 3 Verbena officinalis, lægeverbena, jernurt
 14-16 Ribes uva-crispa, stikkelsbær

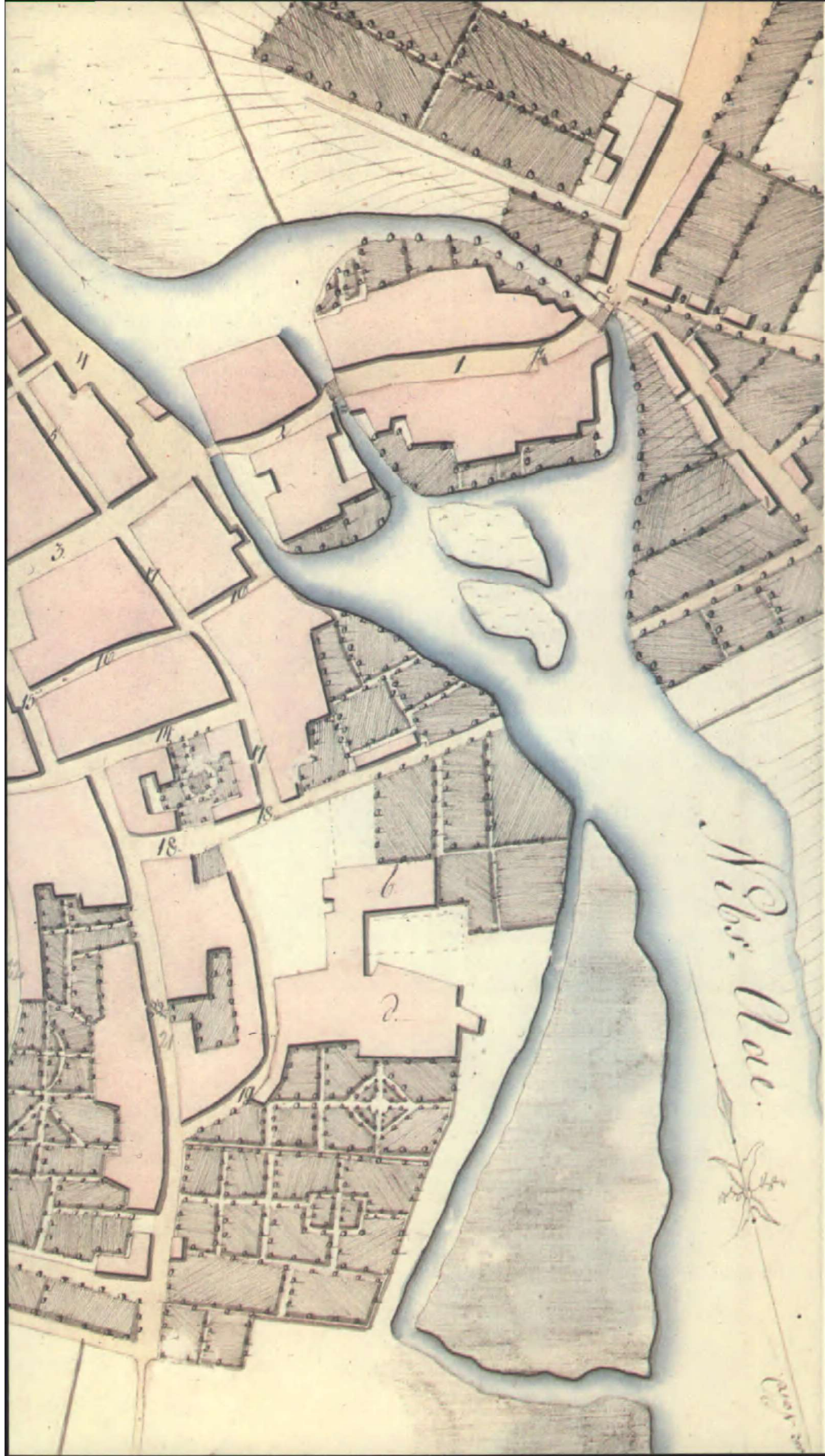

P. C. Rønners korts originale tekst

Figurtekst til omstående sider:

P. C. Rønners kort over Ribe 1797, det første (formodentlig) nøjagtige, bortset fra de mange træer der er anbragt med rund hånd langs alle gange og veje mellem haverne

New Haven

1791

Omtrent samtidig med at Søren Seerups have på Liljebjerget var i sin allerbedste stand, oprandt en tobaksdyrknings æra i Ribe. Den varede mærkværdigt længe, vist nok især fordi regeringen kunstigt holdt liv i interessen helt op i 1770'erne. Men der kom vist aldrig noget virkeligt indbringende ud af det. Det må være begyndt før 1731; for i det år og senere hører vi at Jacob Collin indstævnes for retten for ikke at have betalt leje af den jord han dyrkede sin tobak på. I 1742 retter regeringen vist til de fleste byer i landet henvendelse med opfordring om at dyrke tobak. Men man er i Ribe kritisk over for henstillingen og erklærer at det er lige så umuligt at dyrke tobak som hamp og hør på grund af jordens store vandindhold og de hyppige oversvømmelser (Smith og Hermansen I s. 108).

I 1778 kommer der en ny henvendelse fra regeringen, nærmere betegnet "Kommercekollegiet" (underafdeling af handelsministeriet). Og denne gang lokker man med et gratis tobaksavlerkursus i København, hvor kursisterne yderligere vil kunne få 1 rigsdaler ugentlig til underhold. En velhavende organist ved navn Fr. Nissen melder sig som interesseret; men han synes hurtigt at glide ud af billedet. Derimod ved vi at en mand ved navn Chr. Grummesen drager til København for at blive undervist af de kongelige tobaksplantører, yderligere udstyret med en lærebog i tobaksavl, fremstillet på kommercekollegiets foranledning^x). Han kommer hjem med gode anbefalinger og forsynet med tobaksfrø, så han i Ribe kan begynde at undervise dem der var blevet "animeret til at befordre dette nyttige værk".

Det går åbenbart godt en tid, for så vidt som der i 1780 bliver anlagt en tobaksfabrik i Ribe, omtrent samtidig forberedes et 10 tdr. land stort areal til tilplantning med tobak; fabrikanten og "plantøren" Niels Ussing har dog kun planter til 6 tdr. land, bl.a. i Korsbrødregårds have, og nu begynder ulykkerne for alvor; for intet af betydning slår an og trives, og Ussing må købe tobak i Fredericia. Selv om fabrikken det år har en stor produktion af færdigvarer, ender det allerede året efter med en kæmpegæld: 20.000 gylden til van der Bergh i Amsterdam og pantsætning af både det ene og det andet. Tobakseventyret synes dog ikke at slutte hermed, for vi ved at der i 1820 findes endog 2 tobaksfabrikker i Ribe. Men så er der fremover stille omkring tobakken i Ribe.

Hvad gartnerernæringen angår er det formodentlig ikke blevet bedre siden der i 1743 skrives om kun to gartnere der "ernærer sig vel". Vi hører nu kun om én senere i århundredet, og han bliver indstævnet af rådmand Eskild Simonsen for restancer i lejen af Liljebjergets have, der tilhørte rådmanden. Desværre hører vi intet om hvad den berømmelige Liljebjergs-have nu bliver brugt til. Men det har åbenbart ikke været til overmåde indbringende afgrøder og næppe heller til

^x) Den forholdsvis lille pjece bærer den pompøse titel: Nogle Poster til Anviisning og Underretning angaaende Tobaks-Plantningen, Bekiendtgjortte efter det kgl. General-Land-Oeconomie- og Commerce-Collegii Foranstaltning. Kbh. 1778.

en frodig botanisk have som i Søren Seerups tid. 50 år senere er denne have udsløttet og området bebygget efter P. C. Rønners omhyggeligt udarbejdede kort at dømme.

Dette i mange henseender oplysende og interessante kort synes at vise Ribes have-status ved slutningen af 1700-tallet meget klart. Bortset fra skibbro-området og strøget fra toldboden hen til Kølholtsslippe har der været store have-områder hele vejen rundt i udkanten af domkirke-øen. Af de vigtigere må til slut nævnes følgende, idet der begyndes ved Korsbrødregård og køres avet (venstre) omkring byen, og idet de helt eller (oftest kun) delvis eksisterende haver fremhæves med spatiering.

1. Korsbrødregårds have (bispegårdens have).
2. Slottets forlængst afhændede abildgård (villahaver i Albert Skeelsgade).
3. Horsgang-området.
4. Haverne omkring Kathedralskolen mellem Sviegade og Puggårdsgade.
5. Stiftamtmandshaven og haven ved Tårnberg.
6. Den gamle (katolske) bispegårds have (haverne mellem Hundegade og Bispegade).
7. Klostrets store have.
8. Haverne på begge sider af Badstuegade nærmest åen.

Litteratur

1. Arkivregistraturer, De ældste danske, I-V₁₋₂ 1854-1910.
2. Auktionsprotokol for Ribe 1682-1774, Gejstlig; Landsarkivet i Viborg C 36 A 10.
3. Bencard, Mogens, 1978: Ribe i tusind år.
4. Blatt, Franz, 1935-57: Saxonis Gesta Danorum. II. Ordliste.
5. Block, Hans Rasmussøn, 1647: Horticultura Danica.
6. Degn, Ole, 1971: Livet i Ribe 1560-1700.
7. Galthen, M., 1792: Beskrivelse over Kjøbstaden Ribe.
8. Hatt, Gudmund, 1943: Jydsk Bondeliv i ældre Jernalder.
9. Helbæk, Hans, 1953: Sæddodder og Korn paa Bornholm i det 13. Aarh.; Bornholmske Samlinger 33.
10. Hermansen, Victor, 1926: Ribes Tilstand 1735 og 1743; Fra Ribe Amt bd. 6, 1923-27.
11. Hjelmqvist, Hakon, 1955: Die älteste Geschichte der Kulturpflanzen in Schweden; Opera Botanica I, 3.
12. Holmboe, Jens, 1921: Nytteplanter og ugræs i Osebergfundet; Osebergfundet V.
13. Jessen, Knud, 1933: Planterester fra den ældre Jernalder i Thy; Botanisk Tidsskrift, bd. 42.
14. Kinch, J., 1869: Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen (Kinch I).
15. Kinch, J., 1884: Ribe Bys Historie og Beskrivelse. Fra Reformationen indtil Enevoldsmagtens Indførelse 1536-1660 (Kinch II).
16. Lange, Johan, 1979: Hvad betyder Ribe? Ripenser-Bladet, bd. 8.
17. Linné, Carl von, 1756: Species Plantarum.
18. Matthlessen, Hugo, Otto Smith og Victor Hermansen, 1929: Ribe Bys Historie 1660-1730.
19. Nielsen, Ingrid, 1978: Puggårdsgade i Ribe - en arkivalisk undersøgelse; Mark og Montre.

20. Paulli, Simon, 1648: *Flora Danica*, Dansk Urtebog.
21. Ribe bys jordebog. Grundlagt i 1450'erne og videreført til omkring 1600. Ved Ingrid Nielsen 1979.
22. Roesdahl, Else og Jørgen Nordquist, 1971: *De døde fra Fyrkat*; Nationalmuseets Arbejdsmark.
23. Smith, Otto og Victor Hermansen, 1936-46: *Ribe Bys Historie 1730-1820*, I-II.
24. Sperling, Otto, 1642: *Hortus Christianæus*.
25. Terpager, Peder, 1736: *Ripæ Cimbricæ*.
26. Tholle, Johannes, 1927: *Haver og Havebrug i Ribe Amt i gamle Dage*; *Fra Ribe Amt* bd. 6, 1923-27.
27. Thorsen, P. G., 1864: *De danske Runemindesmærker I*.
28. Thorup, P. N., 1833: *Efterretninger angaaende Byen Ribe*; *Indbydelsesskrift til den offentlige Examen i Ribe-Cathedralskole*.
29. Ødum, Søren, 1978: *Dormant Seeds in Danish Ruderal Soils*.

